

Ivana Lučić-Todosić

Naučni institut za veterinarstvo Srbije, Beograd

todosic@gmail.com

Telo kao izvor značenja u kulturi sećanja: reputaciono preduzetništvo likova jugoslovenskih narodnih heroja

Apstrakt: Namera ovog rada je da istraži obrasce i značenja koji se nalaze u likovima narodnih heroja umorenih nasilnom smrću u Drugom svetskom ratu. To su heroji koji po tipu pripadaju herojima mučenicima i njihova žrtva visoko je vrednovana u svim patriotskim mitologijama. Stvoreni da označe heroizam izabranih, sublimirali su značenje i simboliku jednog pamćenja na rat. Smrt narodnih heroja biće analizirana preko oficijelnih biografija, koje su služile za reprezentaciju likova Narodnih heroja Jugoslavije i održavanje herojskih imena-simbola prisutnim u kolektivnoj memoriji grupe. Kroz njihove likove prenošeno je stanovnicima Jugoslavije specifično ratno iskustvo i mučenička žrtva narodnog heroja za slobodu jugoslovenskih naroda, kako su ga doživeli pobednici u toj ratnoj drami. Različiti obrasci ratnog heroizma (ratnički, mučenički, liderski) reprezentovani su kao narodni patriotizam i imenovani su ratnici i mučenici narodnooslobodilačkog rata. Posebno će se istražiti odlike reputacionog preduzetništva likova ovih heroja uzimajući u obzir odlike diskursa u kome su interpretirani i reprezentovani. Ograničenje ovog diskursa, s druge strane, predstavlja priliku da se dekonstruišu pojedine zajedničke odlike određenog herojskog tipa i otkriju latentna značenja koje prenose likovi narodnih heroja Jugoslavije kao akteri istorijsko-političkog mita.

Ključne reči: narodni heroji, mučeništvo, smrt, reputaciono preduzetništvo, herojsko samoubistvo, telo i društvo, simboli

Narodni heroji Jugoslavije na razmeđu istorije i mita o herojskoj žrtvi

Nastajanje Federativne Narodne Republike Jugoslavije bilo je praćeno, između ostalog, dodeljivanjem velikog broja priznanja za ratne zasluge zaslužnim pojedincima. Kada je utihnulo posleratno slavlje pobednika i onih koji su ih podržavali i život se počeo vraćati u razrušena mesta i domove, trend izdvajanja istaknutih lica iz rata nije prirodno utihnulo i nestao već se nastavio, da bi nakon izbijanja krize s Informbiroom dobio novi polet koji je trajao sve do Titove

smrti.¹ „Svetla budućnost” zahtevala je herojsku prošlost i herojsko vodstvo, te se nakon 1948. ponovo krenulo s izborom narodnih heroja prema potrebama jugoslovenskih Republika, Jugoslovenske narodne armije i Komunističke partije Jugoslavije². Među nosiocima ordena izdvajali su se, po popularnosti, i narodni heroji Jugoslavije koji su, u skladu s idejom jugoslovenstva i jugoslovenskom ideologijom, otelotvorili bića idealnih boraca za slobodu, novu zemlju i novo društvo. Dugo godina oni su predstavljali čvrsto strukturiranu mrežu likova koji su reprezentovali borbu za nastanak druge, pravednije, socijalističke Jugoslavije. Narodni heroji Jugoslavije najreprezentativnije su označavali izabranu grupu pobjednika nad ratnom kataklizmom. Njihovi herojski likovi postali su zaštitni znaci gradova, škola, institucija, otelotvorujući u pravom smislu ideološke temelje zemlje za koju su dali živote, dok su s druge strane postajali ikone³ partizanskog rata.

¹ Nakon formiranja FNRJ započeo je „rad na sećanju na rat”. Politika pamćenja koju je vodila KPJ uključila je u kolektivno sećanje na rat istaknute likove i pružila objašnjenje njihove istorijske uloge u ratnoj drami. Na jednoj strani našli su se pripadnici NOB-a, dok su sa druge strane označeni saradnici okupatora i narodni neprijatelji, koji su tokom rata bili na suprotnim ratnim i ideološkim stranama. Prvi su postali simboli heroizma, neustrašivosti, izdržljivosti, žrtvovanja, a drugi nacionalizma, separatizma, krvništva, anti-komunizma, i sl. Formirane u ratnim i posleratnim godinama ove su se figure sećanja dugo održale u javnoj sferi pružajući stanovništvu dokaze i svedočenje o herojskom putu koji su jugoslovenski partizani prošli u osvajanju slobode. Heroizacija nije tekla ravnomerno, već u različitim vremenskim periodima-ciklusima, u kojima se javljala povećana potreba za herojskim likovima. Tokom rata izabrani su istaknuti herojski likovi koji su obeležili prelomne ratne epizode i oslobođenje zemlje, da bi posle rata izbor heroja bio vezan za priznanja za dela i zasluge, naknadno prezentovane u okviru proslavljanja godišnjica značajnih datuma. Dve velike promene društvenog konteksta, koje su se desile u Jugoslaviji nakon prelomnih 1948. i 1980. godine, uticale su i na promene u kolektivnom sećanju na ratne ličnosti i događaje. U prvom slučaju došlo je do buma ikoničnih harizmatičkih likova rata i revolucije, čime je vladajuća partija dodatno naglasila značaj sopstvene uloge u ratnoj pobjedi, istakla revolucionarni karakter rata, i stvorila uslove za participaciju novog upravljačkog sloja u političkom i društvenom životu. Drugi period obeležen je društvenom, ekonomskom i političkom krizom koje su dovele do raspada Jugoslavije (Bilandžić 1991; Jović 2001). Opao je značaj narodnih heroja u društvu, a smrt najistaknutijeg među njima otvorila je prostor za preispitivanje njihovog odnosa i uloge (Perica 2011). Kako promenjeni društveni kontekst najviše utiče na recepciju istorijskih događaja i ličnosti (Schwartz 1982), tako se i preispitivanje likova i uloge heroja vrši preklapanjem diskursa istraživača i diskursa vremena kada su nastajali herojski likovi.

² Podaci o distribuciji ordena u SFRJ (Rudež 1987).

³ Ikonografija je jedan od načina na koji društvo obeležava izuzetne ljude i događaje. Ikona je znak u kome je senzorni odnos sličnosti nameran ili interpretiran

Dodelom Zvanja i Ordena narodnog heroja Jugoslavije odabranim ličnostima, kao i stvaranjem i prenošenjem priča o njima, nastali su prepoznatljivi herojski likovi, preko kojih je reprezentovan partizanski rat, ali i vrednosti grupe koja ih je izabrala⁴. Nakon četiri ratne godine, u godinama mira koji je usledio, stvorena je odgovarajuća ratna doktrina zemlje, utvrđen budući sistem njene bezbednosti i odbrane, i regrutovan politički aktivan sloj stanovništva zadužen za upravljanje zemljom i njenu dalju izgradnju. Partizanski rat apostrofirani kao svetao primer gerilskog načina ratovanja u okupiranoj Evropi i svetu. Stabilizacija prilika u zemlji predstavljala je veliki izazov za donosiocima odluka (sastavljenih uglavnom od mladih u ratu dokazanih i pre svega politički podobnih rukovodilaca) i zahtevala mobilizaciju i aktivaciju brojnog stanovništva, pogođenog ratom. Dok je na jednoj strani tekla zajednička obnova privrede, puteva, zbrinjavanje ugroženog stanovništva, u proslavama i ceremonijama koje su činile neodvojiv deo socijalističkih rituala pojavljivali su se narodni heroji, istaknuta lica rata, kao likovi koji su neposredno, na svojim primerima, svedočili o jedinstvenom ratnom iskustvu i herojstvu jugoslovenskih partizana. Prešavši put od podizanja ustanka do epskog povlačenja u središte zemlje, uspeali su da konsoliduju svoje snage i da kroz borbe u sedam neprijateljskih ofanziva, dajući živote najboljih boraca za slobodu, predvođeni harizmatičnim vođom, izađu iz rata kao pobednici i politička elita Jugoslavije⁵. Istovremeno, ove procese pratila je nacionalizacija, represija nad neistomišljenicima, partijski monizam, izgradnja kulta Josipa Broza Tita, i drugo.

Dok istoričari u postjugoslovenskim državama prespituju trajne vrednosti iz istorije Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije (v. Nikolić 2015), veza između istorije i mita postaje sve vidljivija kroz diskurs o jugoslovenskim narodnim herojima. Ikonični likovi narodnih heroja stvoreni su da nadžive realne ličnosti, prenesu događaje iz života heroja, herojsko držanje i ponašanje, dela, smrt i vrednosti generacije izašle iz rata. Nova Jugoslavija, posle 1945, aktivno je uče-

(Firth 1973, 75). Visok nivo reprezentivnosti idealnih boraca za slobodu, status nedodirljivosti i neupitanosti, kao i osobina da prenose određene vrednosti, obezbeđivali su im ikoničnost, koja je bila podržana sa prepoznatljivim fotografijama lica narodnih heroja. Tako su narodni heroji bili nosioci imena, lica, uloge dela i poruke, koja su prenošena svim stanovnicima Jugoslavije.

⁴ Američki sociolog Maršal Fišvik (Fishwick 1975) uočio je da u priče o herojima može da bude uključen čitav vrednosni sistem neke grupe, uključujući i mere za njenu zaštitu i provođenje standarda moralnosti, čak i određeni rituali, kao i praktična pravila za upravljanje. To znači da su likovi narodnih heroja u vremenu izbora reflektovali vrednosti koje su zavisile od položaja koji je izabrana grupa tada zauzimala u društvu.

⁵ Uvidom u herojske biografije narodnih heroja Jugoslavije, iz sva tri Zbornika narodnih heroja (1957, 1975, 1984), utvrđeno je da je 1/3 izabranih živih narodnih heroja predstavljalo ne samo simbolilčku vezu sa ratom, već su činili elitni deo društva reprezentovan kroz ličnosti aktivnih visokih vojnih i političkih rukovodilaca.

stvovala u građenju i održavnju sećanja na rat, prevodeći lica iz rata u likove koji su svedočili o kolektivnom, partizanskom heroizmu kao o posebnom ratnom iskustvu⁶. Institucionalni izbor narodnih heroja poslužio je za jačanje vrednosti i autoriteta države (Kuljić 2014, 199). Reputacija, dela i smrt ovih heroja postali su neodvojivi deo države, njenih simbola i rituala, i moćna sila javnog i ličnog života. Narodni heroji su rešavali naizgled ključne nerešene probleme jugoslovenskog identiteta u teritorijalno i politički rekonstruisanoj državi, čuvajući od zaborava najvrednije tekovine rata, partizansku ikonologiju, ključne događaje, bitke i ofanzive, i kako se isticalo, u ratu stvoreno narodno bratstvo i jedinstvo. Uz Josipa Broza Tita, trostrukog narodnog heroja i legendarnog maršala, predstavljali su front izabranih ikoničnih likova, čije je prisustvo osiguravalo široko postavljen legitimitet uspostavljene vlasti Komunističke partije Jugoslavije. Heroizovanje partizanskog ratovanja uz tanatopolitiku postalo je okosnica jugoslovenskog novog patriotizma instaliranog na svim nivoima društva.

Surova ratna stvarnost prenošena je stanovnicima Jugoslavije, između ostalog, kroz biografije narodnih heroja. Herojsko iskustvo, ponašanje, izgled, akcije, odnosi, poruke, sve je povezano da predstavi najbolje i najhrabrije pojedince, učesnike rata. Stvoren je prepoznatljiv diskurs ove istorijske priče⁷. I upravo u načinu slaganja elemenata koji reprezentuju herojske likove, u načinu njihove obrade, povezivanja, tumačenja i kasnijim usvajanjima i recepcijama istorijskog iskustva preko njihovih likova, dolazilo je do preobražaja ratnog iskustva u mit⁸. Likovi narodnih heroja, stvoreni da potvrde i održe reputaciju učesnika rata, zapravo su bili kulturno oblikovane, društveno obavezujuće figure sećanja (Assmann and Czaplicka 1995; Assmann 2005), čija je karakteristika da nastaju iz mešanja pojmova i iskustva koje podržavaju i stvaraju svojevrсни mit o ratnom iskustvu. Preobražaj istorije u mit otkriva se kroz dekonstrukciju njihove herojske paradigme. Mitologija narodnih heroja ima svoje prepoznatljive nara-

⁶ Ratna iskustva jugoslovenskih partizana memorizovana su, literarno i filmski obrađena u brojnim delima nastalim u SFRJ. Kao specifično ratno iskustvo jugoslovenskih partizana memorizovano je jedinstvo između partizana i naroda, istrajnost i upornost pred bolje naoružanim neprijateljem, dobrovoljno odricanje i žrtvovanje za druga, ljubav boraca i naroda prema partizanskom vođi Titu, jednakost naroda u antifašističkoj borbi, itd. Mit o ratnom iskustvu nastao je iz potrebe da se određeni ratni događaji i ličnosti transformišu u značajne i svete. O odlikama mita o ratnom iskustvu vidi u: Mosse 1986.

⁷ Diskurs narodnih heroja naslanja se na istorijski narativ o Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji i sećanja učesnika rata. Kroz likove heroja otelotvoruje i oživljava istorijsku priču. To ga čini istovremeno i mitskim jer se određenoj strukturi narativa pripisuju određena značenja. O diskursu istorije v. Vajt 2011; Friedman 1992.

⁸ Preobražaj ratnog iskustva u mitove, naglasila je Alaida Asman, nastaje načinom njihove obrade, tumačenjem i usvajanjem istorijskih iskustava. Oni dobijaju 'autohipnotičko' dejstvo tako što postaju stalno prisutni uz pomoć mesta sećanja i spomenika. (Asman 2011, 43)

tive, strukturu i cikluse proglašenja, unutar kojih se mogu razgraničiti funkcije koje je ispunjavala u različitim vremenski periodima, kao i tipovi i podtipovi herojskih likova koje je reprezentovala. Likovi narodnih heroja Jugoslavije mogu se, na osnovu narativa u kojima su predstavljeni, klasifikovati na osnovu tipa heroja koji predstavljaju, na heroje braniocima-oslobodiocima, heroje vođe i heroje mučenike⁹. Dok naizgled prva dva tipa heroja nije potrebno posebno opisivati i predstavljati, jer ih opravdava i izdvaja ratna dinamika, bitke, porazi i pobeđe, herojska dela i herojska smrt, narodni heroji trećeg tipa, heroji mučenici, kao da dodatno podvlače besmisao, strahotu i užase rata.

Likovi narodnih heroja-mučenika i danas su heroji koji se načešće pominju i pojavljuju u kulturi sećanja na Drugi svetski rat. Ratne sudbine i priče ovih likova gotovo su ikonične, spremne da bez dorade uđu u knjigu ili na filmsko platno. To su heroji čije su sudbine ostavljale nemim generacije, rođene, odrasle i vaspitavane u SFRJ i koji su im učvršćivale verovanje da je njihova smrt opravdana ratnom pobedom i životima kakve su živeli u idealnoj socijalističkoj državi. Kao da su se Sloboda i Pravda udružile da ih sačuvaju od zaborava. U procesu posmrtnog ceremonijalnog proglašavanja narodnih heroja ponovo je aktualizovana smrt herojskih ličnosti i pridodat im je odgovarajući narativ koji ih je opisivao. Stvoren je svojevrсни ratni herojski pantenon, koji je trebalo da parira i dominira nad ratnim narativom i istaknutim likovima iz I svetskog rata. Motivi kojima je opisivano držanje narodnih heroja u trenucima pred smrt, oslikavaju scene koji asociraju na mučeničke smrti hrišćanskih svetaca. U potvrđivanju i rekreiranju likova narodnih heroja nastale su zbirke, Zbornici narodnih heroja (1957, 1975, 1982) koje su kroz biografije narodnih heroja reprodukovale, reprezentovale, regulisale i ograničavale kolektivno sećanje na II svetski rat¹⁰.

Biografije¹¹ su izabrane kao relevantni narativi za analizu najpre zbog osobine da održavaju herojsko ime-simbol u memoriji grupe (Makolkin 2000, 25), zatim i zbog činjenice da poseduju formu i strukturu koja je upotrebljena za

⁹ Klasifikacija likova narodnih heroja urađena je u sklopu doktorske disertacije "Antropološki pristup proučavanju narodnih heroja: kulturna konstrukcija i tipologija herojskih likova", koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu, Univerziteta u Beogradu, februara 2018.

¹⁰ Ove četiri funkcije – reprodukcija, reprezentacija, regulisanje i ograničavanje (R – Reproduction, Representation, Regulation and Restraint) ključne su, prema Brajanu Tarneru (Bryan Turner 2008) za analizu odnosa tela i društva.

¹¹ Biografija je žanr-konstanta koja za predmet ima život izabrane osobe. Biografija heroja nastaje u jednoj od faza heroizacije ličnosti kada dolazi do izgrađivanja idealizovanog lika ili legende o heroju (Klapp 1962). Već struktura biografskog narativa upućuje na postojanje zajedničkog obrasca kod svih heroja. Narativ o heroju je jedan od četiri vrste narativa (uz narativ o plodnosti, narativ o stvaranju i narativ o isporuci) koji se ubrajaju u mitske narative (Vidi u: Coupe 2009).

izgradnju herojskih likova. Takođe, biografije prenose smisao o vrednosti herojevog života, izražavajući pri tom vrednosti i stavove stvaraoca herojevog lika (Burke 1991; Klapp 1949, 1954, 1962; Makolkin 1992, 2000). Biografije su otvorene narativne forme koje se završavaju tek sa smrću glavnog lika. Ova veza između smrti i biografije pojedinca uspostavljena je u XIV i XV veku, kada se pojavilo verovanje da „čovjek u času umiranja sagledava ceo svoj život u jednom sažimanju“, kao i da njegovo držanje u tom času daje biografiji završnicu i konačan smisao (Arijes 1989, 41). Posvećenost narodnog heroja NOB-u autori biografija ne dovode u pitanje, već nastoje da opišu njihovo herojstvo kroz niz dela i situacija u kojima učestvuju. Sveden biografski narativ otkriva univerzalne poruke. Možda zbog toga biografije narodnih heroja najviše podsećaju na hagiografije i panegirije¹².

Analizirajući biografije narodnih heroja uočava se da su u biografijama koje reprezentuju heroje tipa oslobodioca/branioca i vođe korišćeni epski obrasci (o karakteristikama epskog heroja vidi u: Miller 2000), dok se opis heroja mučenika koncentriše oko tela heroja i herojeve poruke.

Narodni heroji i smrt

Sve kulture vrednuju smrt izuzetnih pojedinaca kao važan kulturni i društveni znak. Veruje se da su heroji poginuli u ratu, pali u borbi za opstanak zajednice jer se njihova smrt povezuje sa zaštitom od ratnih opasnosti. Smrću, heroj ne iščezava iz zajednice već se zadržava u kolektivnom sećanju preko kulturnih, religijskih i političkih narativa. Smrt herojima donosi oreol nedodirljivosti, društveno priznanje i kolektivnu apoteozu. I dok su antički heroji bili bliski bogovima, savremenim herojima prisustvo u javnoj političkoj sferi društva obezbeđuje trajanje i besmrtnost. Legende o herojima nagoveštavaju da je odgovarajuća smrt za heroja nasilna i da heroje privlače sile smrti. Suprotno od uobičajenog mišljenja prisutnog u društvu, koje definiše da je dobra smrt za čoveka prirodna i nenasilna smrt, koja dolazi nakon spore akumulacije godina, herojski diskurs prenosi uvrenje da je „dobra smrt“ za heroja smrt od oružja. Važno je takođe da je dobrovoljna ili da joj heroj hrabro ide u susret. Meri Daglas (Douglas 1984, 68) veruje da jedan deo misteriozne i trajne potence herojske individue dolazi od njegovog dobrovoljnog pristanaka na smrt. Heroj se susreće sa smrću i uglavnom prihvata da će njegova smrt biti neizbežna. Ipak, da bi neko postao heroj nije neophodno da izgubi život u poduhvatu ili delu za koje kasnije stiće

¹² Hagiografija je žanr kojim dominiraju toposi, prateći zadate modele i konvencije. U hagiografijama se opisuje život ličnosti posebno pocrtavajući kvalitete zajedničke sa svecima tokom njihovog služenja bogu. Hagiografije su zasnovane na modelu imitacije istine, tako da su svojevrsni simulakri.

slavu i status heroja. Ispoljavanje herojskog – heroizam, određuje heroje, koje će kasnije zajednica prepoznati i slaviti. Kada neko zasluži status popularnog heroja, on automatski postaje važan društveni činilac, politička i društvena snaga (Klapp 1949, 53). Heroj koji umire za svoju zemlju najupečatljiviji je znak patriotizma. Pedagogija usmerena ka spasenju odrediće pravila poželjne smrti i proceniti veličine žrtve koju je umrli heroj dao za kolektiv (Kuljić 2014, 197). Heroizam ratnih heroja meri se brojem uništenih neprijatelja, nadljudskom hrabrošću u akciji i sl., ali tek sa smrću, heroji nastavljaju drugi život i postaju ikonični. Smrt heroja koji gine u ratnom sukobu jeste smrt sa značenjem u koje su uključene sve vrednosti države iz vremena kada se heroj bira, kao i iz vremena u kome se njegov lik sagledava.

Simbolika smrti i umiranja narodnih heroja postala je deo jugoslovenske posleratne kulture, kojim se na najdirektniji način podsticala identifikaciju sa jugoslovenskim identitetom¹³. Ratni kontekst Drugog svetskog rata u Jugoslaviji obezbedio je okvir za pojavu Narodnih heroja Jugoslavije. Proces heroizacije¹⁴ partizanskog rata pratile su dinamične društvene i političke promene. Već od prvih natpisa i dokumenata stvorenih pod nadzorom partizanskog ratnog Vrhovnog štaba, jasno se primećuje da se tražio okvir za definisanje herojskog lika novog narodnog heroja. Uz očekivana junačka, herojska dela i podvige, date su smernice šta je dobra smrt za narodnog heroja i ko su mu neprijatelji.

Kao jedan od prvih postavljenih uslova za izbor narodnih heroja Jugoslavije, u normativima Vrhovnog štaba (1943, 1944) pojavljuje se herojska smrt na bojnopolju. U kratkim ratnim partizanskim izveštajima iz Biltena glavnog štaba, već se u naslovu ističe herojska smrt nepoznatih boraca: „Pali za narod smrću heroja”, „Pali u borbi smrću heroja” ili „Poginuli smrću heroja”¹⁵. Da je smrt

¹³ Iako su dve ideologije jugoslovenstva, hrvatska i srpska, učestvovala u formiranju prve jugoslovenske države 1918, izgradnja jugoslovenskog identiteta bila je složeni i dugotrajan posao. Tek je Drugi svetski rat, kroz narodni front i partizansku borbu, obezbedio bazu za stvaranje jugoslovenskog identiteta, kao unitarnog identiteta koji u sebe uključuje sve nacionalne identitete jugoslovenskih naroda i zasniva se na bratstvu i jedinstvu a ne na naciji i religiji. Diskurs o herojskoj žrtvi položen za kolektivnu slobodu i vrednosti antifašizma sadržan je u paroli „smrt fašizmu, sloboda narodu“. Ova parola postala je moto i zvanični slogan celog Narodnooslobodilačkog pokreta, služila je kao pozdrav i potvrda vrednosti za koje su se borili partizani. Pripisuje se poslednjim rečima narodnog heroja Stevana (Stjepana) Filipovića, izgovorenim pred egzekuciju, pod vešalima u Valjevu.

¹⁴ Heroizacija je proces i postupak u kojem nastaju heroji. Heroizacija Drugog svetskog rata u Jugoslaviji odvijala se u ratnom i posleratnom vremenu, prolazeći kroz različite faze transformacija jugoslovenskog društva. Bila je ideološki obojena, od izbora herojskih likova do označavanja vrednosti i uverenja koje su ti heroji delili.

¹⁵ Naslovi tekstova iz Biltena glavnog štaba narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, videti u: Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom

heroja njegova najvažnija i najtraženija osobina, govori i podatak da su u prvom ciklusu izbora narodnih heroja gotovo svi heroji koji su poneli ovo zvanje, a kasnije dobili i Orden narodnog heroja, mrtvi narodni heroji. Ovakav izbor heroja bio je karakterističan sve do kraja rata. Od sto šezdeset četiri narodna heroja proglašanih u periodu od 1942. godine do kraja 1945. godine, sto trideset heroja proglašeno je posthumno. Proglašavani su za narodne heroje ubrzo nakon smrti, u godini u kojoj su izgubili život, ali su ovo priznanje poneli i borci iz ranijih godina kojima je zvanje dodeljivano retroaktivno¹⁶. Tek se od 1945. godine uočava namera proglašavača da izdvoji i označi žive narodne heroje – oslobodioca, tako što su Ordenom narodnog heroja odlikovali partizanske komandante i borce Crvene armije koji su učestvovali u savezničkim misijama i operacijama za oslobođenje zemlje od fašista. Posthumno su grupisani svi najistaknutiji učesnici rata i odata im je počast za herojska dela i herojsku smrt. Herojski likovi izabrani u ovom periodu obeležavaju najbitnije događaje iz ratne istorije na način kako su ih videli neposredni učesnici i odredili im značaj i značenje. Posleratno odavanje počasti herojima proširio je opseg i domet ratnih dejstava i uključivaće ili veći broj heroja u već znanim događajima, ili pojedinačne likove heroja iz manje značajnih dejstava i herojskih situacija.

Smrt heroja u ratu određuje veličinu i vrednost onoga za šta se heroj borio, jer ima svrhu. Simbolika smrti heroja na bojnopolju pokazatelj je njegove herojske potentnosti i žrtve koju je dao za odbranu zajednice. Smrt je kulminacija herojevog života i daje smisao njegovom celokupnom življenju, obeležava borbu u kojoj je uzeo učešće, kao i grupu iz koje dolazi. Heroizovani pojedinac izgrađuje se kao lik koji poseduje misiju i vrline kao što su hrabrost, snaga, veštine i sl., dok će izborom heroja država pokazati svoju vrednost i autoritet države. Zato je, smatra Todor Kuljić (2014, 29), heroizovana smrt uvek politički simbolički kapital pobednika.

ratu jugoslovenskih naroda, drugi tom, knjiga 1. (1949) Beograd: Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije.

¹⁶ Tokom 1942. godine proglašen je jedan narodni heroj, poginuo novembra 1941. godine (Danilo Đokić, komandir Romanijske partizanske čete), dok je od dvanaest heroja koji su posthumno odlikovani u 1942. godini, te godine sedam heroja poginulo u ratnom sukobu, dvojica su ubijena, dva heroja su streljana, jedan je umro od posledica ranjavanja a jedan heroj poginuo je nekoliko meseci nakon dobijanja zvanja. U 1943. godini od proglašanih devetnaest narodnih heroja – četvoro odlikovanih je izgubilo živote u 1941. godini, četvoro u 1942. godini i desetoro u 1943. godini. U 1944. godini od trideset tri heroja – dva su izgubila život u 1941. godini, osam u 1942. godini, četiri u 1943. godini a sedam u 1944. godini. Od ukupnog broja mrtvih heroja koji zaokružuju ovaj ciklus izbora heroja u 1945. godini posthumno je proglašeno sedamdeset osam narodnih heroja, od kojih su četrnaest izgubili živote u 1941. godini; trinaest u 1942.; šesnaest u 1943. godini; dvadeset tri u 1944. godini i dva narodna heroja u 1945. godini.

Pored smrti narodnog heroja koja nastupa u borbi ili nakon nje, od posledica nastalih u borbi, kroz likove narodnih heroja Jugoslavije, heroizovana je smrt koja nastupa nakon neprijateljske torture nad telom heroja. U „Objašnjenjima” poverenštva za narodnu odbranu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, poslatim oktobra 1944. godine glavnim štabovima i štabovima korpusa, dato je objašnjenje kome je namenije Orden narodnog heroja¹⁷. Uz odrednicu da je izbor heroja rezervisan za „najistaknutije borce i starešne, najistaknutije organizatore, pionire naše vojske” navedene su situacije herojske smrti – „na bojnopolju, u zatvorima i logorima” (Rudež 1987, 48).

Teorijski okvir za određivanje pojma i kategorije heroj mučenik

Reč mučenik potiče iz grčke reči μαρτυς, „svedok” koja je prešla u latinski a odatle dalje u romanske jezike. Smatra se da je Sokrat (469–399 p.n.e) bio prvi zabeleženi zapadni mučenik. Njemu je Atinski senat naredio da popije smrtonosni otrov, zbog toga što nije hteo da se odrekne svog učenja da svi muškarci i žene poseduju duše i da treba da dovode u pitanje autoritete kako bi otkrili istinu za sebe. Sloboda koju je ovom idejom darovao zapadni svet koštala ga je života (Smith L.B. 2020). Uobičajeno korišćenje ovog pojma razvilo se u hrišćanskoj zajednici u drugom veku nove ere, a odnosilo se na progon, patnju i smrt za svoju veru. Mučenici pružaju primere žrtvovanja za grupne ciljeve. Oni su duhovni heroji i iznad svega simbolizuju lojalnost i odanost nekoj višoj ideji. Ideal mučenika reprezentuju Isus, Gandi, Linkoln, Jovanka Orleanka, i sl. Mučeništvo je reprezentovano dramatičnim slikama koja ga obeležavaju, počev od pasivne, nezaslužene patnje, uglavnom zbog nekog cilja, do dobrovoljne patnje, koja dokazuje lojalnost onoga koji trpi mučenje.

Iako je prisutno u svim kulturama, mučeništvo kao koncept nije lako definisati, a često ni razlikovati od herojstva. Kaže se da dodeljivanje oreola mučenika leži najpre u oku posmatrača¹⁸. Ovaj koncept je, slično kao i heroizam, trpeo promene to-

¹⁷ Kako je Drugi svetski rat u istoriografiji i jugoslovenskoj kulturi reprezentovan kao narodna borba koju je pvela, organizovala i vodila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), najveći broj heroizovanih likova dolazi iz korpusa članova komunističke partije i njene omladinske organizacije. Heroizovanjem svojih članova partija je sebi obezbedila simbolički kapital kojim je dalje raspolagala i koristila ga u različitim situacijama.

¹⁸ Prilikom određivanju mučenika treba praviti razliku između mučenika, žrtve i žrtvenog jagnjeta. Iako mogu da ispoljavaju zajedničke osobine, mučenik i žrtva razlikuju se u tome koga se tiče njihova smrt. Dok je smrt mučenika posvećena ostvarenju višeg cilja i otelotvorena kroz personalizovani lik mučenika, smrt žrtava je gubitak za zajednicu koji ima značenje u zbiru, ne dovodi se u direktnu vezu sa ličnošću, već je

kom vremena zadobijajući nove dimenzije i značenja. Zajedničko za sve mučenike jeste uverenje da gube život zbog neke plemenite ideje. Status mučenika dodeljuje se muškarcima i ženama koji dobrovoljno nude svoj život iz solidarnosti sa svojom grupom koja se nalazi u konfliktu sa drugom, ideološki suprotstavljenom grupom (Klausner 1987, 5741). Likovi mučenika su važni simboli u društvu, koji ispunjavaju ulogu regulisanja moralnosti u zajednici i podsticanja društvenih pokreta.

Heroji koji pripadaju tipu heroja mučenika, umiru za određeni princip, savladani u borbi protiv superiornog neprijatelja ili proganjani od strane moćnih tirana. Ovi heroji će umreti plemenito, boreći se za princip, izdani od strane svojih prijatelja, ili sunarodnika, i savladani od strane neprijatelja. Ideal iščekivanja snažno deluje pri formiranju legendi o popularnim herojima (Klapp 1949, 22). Heroj mučenik je društveni arhetip o kome nastaju posebni narativi koji se fokusiraju na individualne činioce, institucionalno tlačenje i fizičku patnju (DeSoucey et al. 2008, 100–101). Izdvojeno je pet karakteristika koje prate smrt individue koji se mogu koristiti pri određivanju mučeničke smrti:

1. smrt odražava situacije otpora i progona;
2. smrt se smatra neophodnom, plemenitom i herojskom;
3. reprezentuje se da te osobe voljno idu u susret smrti, tako da u nekim slučajevima završavaju tako što će se izvršiti samoubistvo;
4. postoji prisutna ideja o indirektnoj dobiti kao o rezultatu njihove patnje i smrti;
5. očekuje se opravdanje i neka vrsta nagrade posle smrti, što često predstavlja primarnu motivaciju za izbor smrti (DeSoucey et al. 2008, 100–101).

Mučenici se javljaju kao polisemični simboli dostupni za reputaciono preduzetništvo¹⁹ u različitim društvenim kontekstima. Prema ovoj teoriji narativi o mučeničkoj smrti istaknutih ličnosti imaju za cilj da izazovu željeno ponašanje, generišu kolektivne identitete i ubede potencijalno ravnodušnu publiku u vrednosti i uverenja koje nastoje da promovišu. Zajedno sa konceptom prihvatanja smrti zbog nečijih uverenja i iz preduzetničkih razloga, sadržanih u telu, heroj mučenik se razlikuje od ostalih heroičkih arhetipova, kao što su slučajna žrtva, heroj ili izdajnik. Otelotvoreni, odlikovani istaknuti učesnici rata, predstavljaju resurs koji pruža dokaze o ispravnosti i pravednosti uzroka borbe. Prihvaćeni herojski koncepti izražavaju grupne stavove i vrednosti, olakšavaju uspostav-

depersonalizovana, oseća je jedino njihova porodica i prisutna je u statistikama. Žrtveno jagnje označava osobu koja je žrtvovana i prokazana od strane svoje grupe, da bi služila kao primer za ostale članove grupe, kako se ne sme ponašati ili delovati. Žrtveno jagnje ima funkciju vraćanja narušenog reda i zaštite grupnih pravila i granica.

¹⁹ Reputaciono preduzetništvo predstavlja način na koji se stvara i oblikuje lik heroja. Reputacija je konstrukcija društveno prepoznatih osoba koje su povezane sa deljenim likovima i identifikirajućim markerima, i koje su ugrađene u društvene i istorijske odnose (G.A. Fine iz: DeSoucey 2008, 100).

ljanje konsenzusa i definišu uloge (Klapp 1954, 56). Kroz spomenike i komemoracije, heroji mučenici realizuju i prerađuju kulturnu moć tela izvan trenutka smrti, čineći tako mučenika fizički prisutnim i vrednim pamćenja.

Žrtvovanje se pojavilo kao vrednost i princip političke borbe u Francuskoj revoluciji, a bilo je dominantna vrednost u vrednosnom sistemu koji prati Oktobarsku revoluciju. Status i oreol mučenika pripisivan je brojnim revolucionarima. Zapaženo je da povećanje broja primera revolucionarnog žrtvovanja u Staljinističkoj hagiografiji koincidira s intezifikacijom partijskih čistki u Sovjetskoj političkoj praksi (Clark 2000, 177).

Smrt heroja zaštitnika je događaj koji se dugo pamti, često više nego ishod bitke. To možda objašnjava zašto je jedan od najvrednijih atributa heroja ili heroine dramatična smrt, posebno ona smrt koja se može tumačiti kao mučenička, položena za dobrobit cele zajednice, države, naroda. Smrt na način koji odražava žrtvovanje za viši cilj, prema mišljenju Vilijama Satera (Sater 1973, 1988), pomaže da se napravi ravnoteža između ličnog identiteta i identiteta države i održava nepromenjeno političko stanje (status quo), zbog toga što je žrtvovanje jedna od onih vrlina koje vlasti retko pokazuju.

Dekonstrukcija diskursa nasilne smrti narodnih heroja mučenika

Pregledom svih biografija narodnih heroja, nakon selekcije izvršene prema kriterijumima za određivanje mučeničke smrti²⁰, uočava se da narodnih heroja mučenika ima sto četrdeset tri, dok je broj narodnih heroja koji su poginuli vršeci samoubistvo – pedeset jedan²¹. Među ovim herojima najviše je bilo đaka i studenata, članova SKOJ-a, ilegalaca koji su, veruje se, izvršavali važne zadatke za narodnooslobodilačku borbu tokom rata. Više od polovine broja posthumno odlikovanih žena narodnih heroja²², četrdeset četiri od sedamdeset četiri, može

²⁰ S obzirom na činjenicu da je lik heroja društveni konstrukt, on ne reprezentuje verno događaje, već ih reinterpretira u skladu sa diskursom koji stvara dominantna politička i društvena snaga. Mora se napomenuti da su paradigme mučeničke smrti narodnog heroja iz Zbornika narodnih heroja u dosta slučajeva predstavljene površno, bez ulaženja u lik neprijatelja, situacije i motive koji su doveli do smrti heroja. Ograničenja analize diskursa pri dekonstrukciji mučeništva narodnih heroja stvaraju istraživačku poziciju u kojoj je posmatrani mučeničko-herojski diskurs još jedan mit kojim se objašnjavalo jedinstvo jugoslovenskih partizana, partije i naroda, uobličen potrebama imenavaoca zvanja.

²¹ Ordenom narodnog heroja odlikovano je 1324 Jugoslovena, od kojih je 421 lice bilo živo u vreme dodele ordena, a 903 su posmrtno odlikovana lica. (Rudež 1987, 49).

²² Orden Narodnog heroja Jugoslavije dodeljen je devedeset jednoj ženi, ali je samo njih sedamnaest odlikovano za života.

se smestiti u kategoriju heroja mučenika, a njihova mučenička smrt dovedena je u najtešnju vezu sa njihovom ilegalnom aktivnošću. Selektujući tipove heroja prema onome što heroji čine u svom liku i kakva im je herojska smrt, izdvojeni su likovi narodnih heroja, iz Zbornika narodnih heroja, koji imaju karakteristike tipa heroja mučenika. Kriterijumi po kojima su izdvajani likovi heroji tipa heroja mučenika, određeni su preko uslova ili stanja koja reprezentuju smrt heroja u biografskim narativima. Razlikuju se tri osnovne situacije u kojima ovi heroji gube život:

- I. heroji umiru od posledica jake torture nakon zločina sakaćenja tela,
- II. heroji umiru nasilnom smrću umoreni najčešće streljanjem ili vešanjem
- III. heroji izvršavaju herojsko samoubistvo.

Prema reprezentaciji načina i situacija smrti heroja u biografskim narativima, može se steći uvid u stepen izloženosti torturi, posvećenost i ulogu heroja. Zato će i poruke koje preko svojih likova prenose ovi narodni heroji biti različite.

I. U prvoj situaciji mogu da se izdvoje dva krajnja slučaja, koji će obezbediti razlikovanje smrti ovih heroja:

- a) heroj trpi dugotrajno mučenje i sakaćenje dok ne izdahne;
- b) heroj je žrtva čina brutalne agresije neprijatelja u kojoj gubi život sakaćenjem.

U obe situacije heroj se percipira kao pravi, direktni mučenik. Njegova smrt nastupa kao posledica nasilja neprijatelja – mučitelja nad telom heroja, a telo heroja postaje medij koji emituje snažnu poruku. Takvi načini umiranja heroja mogu da se dovedu u vezu s umiranjem hrišćanskih svetaca i mučenika koji su stradali za veru.

U prvom slučaju radi se o smrti u izolaciji, koja je istovremeno strašna ali nevidljiva. U drugom ekstremno nasilje, koje izaziva smrt heroja, jeste čin koji se odvija pred publikom i tako postaje javna pretnja.

Prema navodima u biografijama, heroju su mučitelji uspeali da slome telo, ali nisu uspeali da mu slome duh. Njegova smrt bila je rezultat namere neprijatelja da preko njega uništi njegove drugove i porodicu. Mučenje koje trpe je zversko, svirepo i ima za cilj da iznudi tajnu, informaciju koju heroj poseduje. Najčešće lik heroja svoju žrtvu prihvata svesno i dobrovoljno, čime će, kao i Hrist, prihvatiti svoju sudbinu za dobrobit celog društva. Smirenost sa kojom podnosi svoju žrtvu dolazi iz dva izvora: lične hrabrosti heroja i vere u snagu i neuništivost Partije.

Komandir resavske čete Drugog Šumadijskog partizanskog odreda, Lazar Stojanović²³, ranjen je i zarobljen početkom 1942. godine, posle povlačenja

²³ Narodni heroj od 27.11.1953. godine.

partizanske vojske u Sandžak. Preminuo je 9.02.1942. od posledica mučenja prilikom ispitivanja u zatvoru u Svilajncu. Istog dana nakon smrti okupatori su mrtvo Lazarevo telo javno obesili.

Olga Petrov²⁴, učiteljica iz Pančeva, provela je šet meseci u istražnom zatvoru, podvrgnuta strašnom mučenju – vešali su je za kosu, pekli meso na nogama, povređivali stare rane i dr. U ćeliji svojom krvlju napisala je na zidu “*Ponosno umirem za KPJ*”. Izmučenu su je na zahtev Gestapoa prebacili u Beograd, u Banjički logor. Streljana je 9. maja 1942. godine u Jajincima.

Studentkinja iz Zagreba, Rajka Baković²⁵, sa celom svojom porodicom bila je aktivna u organizacijama radničkog pokreta²⁶. Učestvovala je u martovskim demonstracijama²⁷, a kasnije i u pripremama za ustanak na ostrvu Brač. U jesen 1941. vratila se u Zagreb gde je nastavila ilegalan partijski rad. Izvršavala je kurirske poslove, putovala i raznosila partijski materijal do Beograda i drugih gradova. Učestvovala je u udarnim akcijama omladinskih grupa (kao npr. paljenje stadiona u Zagrebu). Nakon što je uhapšena, zajedno sa sestrom i bratom u svom stanu, noću 20.12.1941. godine, podvrgnuti je mučenjima. Sestre su noću mučene, a danju odvođene u trafik²⁸ da bi otkrile policiji partijske veze. Prema biografiji, sve je bilo uzalud, nisu nikoga otkrile. Nakon nekoliko dana strašnog mučenja, Rajka je prevezena u bolnicu u Vinogradskoj ulici, gde je umrla od posledica mučenja (Petrović 1957, 36).

II. U drugoj situaciji, kada smrt heroja nastupa nakon streljanja ili, ređe, vešanja, heroji bivaju usmrćeni pred uplašenim meštanima, a smrt nastaje kao razrešenje situacije i oslobađa heroja od mučenja. Smrt je posredovana i jav-

²⁴ Narodni heroj od 27.11.1953. godine.

²⁵ Narodni heroj od 24.07.1953. godine.

²⁶ Reč je o političkim organizacijama: SKOJ – omladinski ogranak KPJ (1919 do 1948), KPJ– komunistička partija Jugoslavije (1919–1990), i sindikalnoj organizaciji URSSJ (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (1925–1940) koje su okupljale levo orijentisane političke snage.

²⁷ Martovske demonstracije dogodile su se u Beogradu 27.03.1941, povodom potpisivanja pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Jugoslovenska istoriografija označila je KPJ kao organizatora i inicijatora ovih demonstracija, čime su se inicijalno pojavili kao jedni od najranijih protivnika fašizma i nacizma u okupiranoj Evropi. Istorijska istina je, naravno, bila drugačija i složenija.

²⁸ Porodična trafik^a u Nikolićevoj ulici u Zagrebu, koju je vodila Zdenka Baković, već od prvih dana uspostave NDH i okupacije postala je mesto gde su zagrebački komunisti ostavljali poruke, pakete, dobijali informacije o sastancima. Trafika je bila idealan paravan jer se u njoj mogla nabaviti nemačka štampa, pa su je redovno posećivali i nemački oficiri. Tajna komunikacija tekla je neometano do pred kraj 1941. kada je ovu lokaciju okupatorima razotkrio, nakon mučenja, kurir iz Mesnog komiteta KP Dalmacije. <http://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/12/25/138/>

na, ali za posledicu ima izdvajanje heroja iz grupe anonimnih žrtava rata. Iako izjednačen sa njima u času smrti, on se ipak razlikuje od njih kao neko ko poseduje i čuva tajnu. Glavna odlika ovih heroja je konspiracija, posvećeno čuvanje i neodavanje važnih informacija, čak po cenu gubljenja sopstvenog života. Ovaj tip narodnih heroja takođe se identifikuje i reprezentuje ogroman broj nepoznatih na sličan način umorenih žrtava rata. Bez heroizacije njihova smrt bi bila zapravo smrt žrtve, a ne mučenika ili heroja. Zbog namenjene prirode herojskog lika, među herojima mučenicima koji umiru na ovakav – neherojski način, našli su se i likovi heroja čije će držanje u odsudnom trenutku, pred smrt, iskazati stav prema učesnicima u ratnoj drami i posvećenost narodnoj borbi. Napoznatiji likovi narodnih heroja koji umiru takvom smrću su Stjepan Filipović²⁹, Lepa Radić³⁰ i Čedomir Ljubo Čupić³¹. Dramatiku njihove smrti dodatno su oslikavale fotografije ovih heroja načinjene neposredno pred smrt i nakon nje.

Institucionalizovani izbor i dodeljivanje Ordena narodni heroj Jugoslavije ovim herojima nastupiće nakon što je izvršena selekcija i izbor partizanskih rukovodilaca i boraca sa poželjenim odlikama heroja ratnika, i nakon kidanja veza sa SSSR-om. Njihovo držanje svedoči o ličnostima koje nisu izgubile hrabrost i prisebnost pred univerzalnim zlom i koje su joj se suprostavile verom da će narod prepoznati Partiju kao spasioca i pohrliti u njeno okrilje. Preko njihovih likova reprezentovan je hrišćanski martirološki model prema kome su izuzetni pojedinci, „nosioci više svesti”, deo kolektiva koji se nalazi pred promenama i na koje će izvršiti uticaj tek nakon njihove mučeničke smrti.

Zajedno sa nekoliko hiljada žena i dece, na početku Četvrtе ofanzive zarobljena je i Lepa Radić, sedamnestogodišnja devojka iz Bistrice, kod Banjaluke. Savladali su je u borbi sa Nemcima i vezali. Pri sprovođenju u tamnicu izdvojena je iz grupe zato što je tražila da se narod ne zlostavlja. Dva dana kasnije izvedena je na vešanje pred nekoliko hiljada žena i dece. Pre nego što su joj namakli omču na vrat viknula je: *Živela Komunistička Partija i partizani! Bori se narode za svoju slobodu, i ne daj se zlikovcima u ruke. Mene neka ubiju – imaće ko da me osveti!* Na gubilištu su joj govrili da će joj pokloniti život ako kaže ko su rukovodioci i komunisti među zarobljenim narodom. Lepa im je odgovorila: *Ja nisam izdajnik svoga naroda, oni će se sami otkriti kada budu uništivali zlikovce kao što ste vi!* (Petrović 1957, 662).

Ništa manje dramatično i simbolično reprezentovana je smrt Stjepana Filipovića. U književnoj interpretaciji lika Stjepana Filipovića, on je, sa stisnutim pesnicama i rukama podignutim u vis iznad glave, poručio okupljenom narodu:

²⁹ Narodni heroj od 14.12.1949. godine

³⁰ Narodni heroj od 20.12.1951. godine

³¹ Narodni heroj od 24.07.1953. godine

*Dole Hitler, dole fašizam, živeo Sovjetski Savez!*³² i pozvao ga na borbu – *Nemojte samo gledati. Udarite gadove. Vadite zarđale puške. Ako budete samo posmatrali, gadovi će nas jednog po jednog ubijati.*³³

Bravarski radnik, Stjepan Filipović, rođen u Opuzenu, kod Metkovića, detinjstvo i mladost proveo je u Mostaru, zatim u Sremu i Kragujevcu gde je učio električarski i bravarski zanat. Tamo se i priključio radničkom pokretu. Zbog učešća u demonstracijama i radničkim akcijama 1940. godine proteran je u svoje rodno mesto. Tada postaje član Komunističke partije. Lik narodnog heroja Stjepana (Stevana) Filipovića³⁴ predstavljao je radnika koji putuje kroz različite krajeve Jugoslavije u potrazi sa boljim životom i poslom. Kroz njegov lik reprezentovano je bratstvo Hrvata i Srba kao proleterska vrlina. Pred okupaciju zemlje Stjepan se vraća u Kragujevac, gde je bio aktivan u mesnoj partijskoj organizaciji, zatim je po partijskom zadatku prešao u Valjevo. Radio je na pripremanju oružanog ustanka, na osnivanju partizanskih jedinica. Kada je zapretila opasnost da će biti uhvaćen prelazi u Valjevski partizanski odred. Svoju aktivnost u partizanima započeo je kao zamenik komandira čete. Zbog herojskog držanja u borbi kod Lajkovca, pismeno ga je pohvalo Vrhovni komandant. Postaje komandir čete Tamnavsko–kolubarskog odreda, a zatim komandant bataljona. Nemački okupatori uhvatili su ga iznenada i odveli u zatvor u Valjevu. Nakon nekoliko meseci mučenja u kojima se Stevo herojski držao, „kada nemački okupator i domaći izdajnici nisu mogli ništa da izvuku od njega, naredili su da se strelja” (Petrović 1957, 222).

Lik ovog narodnog heroja potvrđuje mučeničku žrtvu jugoslovenskih proletera, njihovu spremnost da se brane, ako treba i zarđalim puškama. Poklič

³² Stjepan Filipović bio je jedan od 51. narodnog heroja, odlikovanih ordenom Narodnog heroja Jugoslavije 1949, nakon rezolucije Informbiroa, u doba kada su odnosi SFRJ i SSSR-a bili na najnižem nivou.

³³ Lazić, Žika. Stjepan Stevo Filipović, narodni heroj, simbol otpora fašizmu: podignutih ruku prkosio zlu, Ilustrovana Politika, oktobar 1960. <http://www.yugopapir.com/2013/07/stjepan-stevo-filipovic-narodni-heroj.html>

³⁴ U literaturi se pojavljuje pod imenom Stjepan, Stevan i Stipan. Kao objašnjenje navodi se da je u matičnim knjigama bio upisan pod imenom Stipan, da bi mu ime dobilo varijantu Stjepan, tokom života u Opuzenu i Mostaru. Varijanta imena Stevan postaje prelaskom u Kragujevac, a navodi se da mu je nadmak bio Stevo. Sve ove transformacije imena narodnog heroja najviše ukazuju na pokušaj da se preko njegovog lika iskaže jugoslovenski karakter narodnog heroja. Tačnije na njihovu sposobnost da svoj identitet uklope u jugoslovenski. Sudbina spomenika koji su mu podignuti u Srbiji (Valjevo 1961) i Hrvatskoj (Opuzen 1978) prati politička previranja u ovim zemljama i promene kolektivnog sećanja na ličnosti i događaje iz Drugog svetskog rata. Spomenik u Opuzenu je miniran u noći između 17. i 18.07.1991. i još nije obnovljen, dok je spomenik u Valjevu pretrpeo više sknavljenja.

Sovjetskom Savezu treba shvatiti više kao prihvaćanje izazova, nego uzvik pokornosti. Ovo bi mogle da nam potvrde odluke donete na Trećem plenumu CK KPJ (decembra 1949) koje govore o radikalnom zaokretu u ideološkoj sferi i otvaranju prostora za afirmaciju sopstvenih iskustava. Imperativ je tada stavljen na redefinisavanje i oživljavanje revolucionarnog identiteta Partije (Dimić 1988, 243) i ta je uloga svakako morala biti utemeljena u herojskim likovima.

Smrt Stevana Filipovića dokumentovana je fotografijom heroja sa visoko podignutim pesnicama pod vešalima, nekoliko trenutaka pre egzekucije. Verovalo se da se upravo ta fotografija sa pogubljenja Stevana Filipovića našla, kao trajan simbol otporu nacizmu, na ulazu u zgradu Ujedinjenih nacija u Njujorku³⁵. Prvi spomenik Stjepanu Stevi Filipoviću otkriven je u Valjevu 1961. godine, a drugi u Opuzenu 1978. godine.

III. Poseban tip herojskog lika mučenika reprezentuju heroji koji izvršavaju herojsko samoubistvo u trenutku kada shvate da neće živiti izaći iz neke situacije. Obično se u biografijama navodi da se heroj ubija zato da ne bi živ pao neprijatelju u ruke. Stoga se može smatrati da je smrt heroja nastupila kao vrsta izlaza, razrešenje situacije u kojoj se heroj nalazio i da predstavlja izraz lične volje heroja.

Ovaj način umiranja smatra se dobrovoljnim. U antičkom svetu bio je prihvaćen, čak i slavljen u Grčko–Rimskom društvu, među Jevrejima i ranim Hrišćanima, sve dok sv. Augustin nije radikalno izmenio shvatanje ovog načina umiranja. Dobrovoljna smrt, smatrala se pod određenim okolnostima herojskom ili čak obaveznom, smatraju Drodž i Tabor (Droge and Tabor 1992, 75). Rezultat ovih shvatanja doveo je do toga da nije lako bilo povući liniju između mučeništva i dobrovoljne smrti. Razlika počiva samo u ličnom opredeljenju. U Grčkoj su samo pitagorejci i neoplatonisti bili protiv dobrovoljne smrti, a Biblija je nikada nije zabranila. Sveti Augustin je, u 4. veku, drastično promenio stavove ranih hrišćana o dobrovoljnoj smrti. Oslanjajući se na Platona, a ne na Bibliju, on je tvrdio da samo Bog može da razdvoji telo od duha. Tako je dobrovoljna smrt ovim razdvojena od „mučeništva“ i postala „prokleta i odvratan zločin“ (Droge and Tabor 1992, 179). Istražujući društvene osnove samoubistva, Emil Dirkem je u društvene nauke uveo koncept „herojskog samoubistva“ kao jedan vid altruističkog³⁶ tipa samoubistva (Durkheim 2005 [1897], 199).

³⁵ Tragom ove priče došlo se do saznanja da je reč o legendi. Vidi: <https://fakenews.rs/2020/06/29/ne-fotografija-stjepana-filipovica-ne-nalazi-se-na-ulazu-zgrade-un/>

³⁶ Altruističko samoubistvo jedno je od četiri tipa samoubistva koje definiše Emil Dirkem. Prva dva tipa, fatalističko i anomično samoubistvo, povezuje sa viškom ili nedostatkom društvenih pravila. Dok će druga dva tipa, egoističko i altruističko samoubistvo, povezati sa nedostatkom ili sa viškom društvene integracije. Prema

Revolucije i ratovi doneli su nove uvide o herojskom samoubistvu. Francuski istoričar Albert Sobul definisao je herojsko samoubistvo kao čin koji vrši revolucionar kada utvrdi da je revolucionarni pokret pretrpeo slom, ne želeći da preživi propast svojih revolucionarnih nada. Istoričar i učesnik II svetskog rata u Jugoslaviji, Vladimir Dedijer, u svom pristupnom govoru SANU, širi ovaj koncept i uvodi pojam indirektno herojsko samoubistvo, koje definiše kao smrt revolucionara sa ciljem, koja nastupa kada „revolucionar daje svoj život za ciljeve revolucije i bori se sve do svoje pogibije” (Dedijer 1983, 2019–2020). Time se ukazivalo da su jugoslovenski revolucionari – partizani u ratu napravili izbor i odredili revoluciju kao glavni cilj borbe, ali su se takođe naknadno opravdala sva moguća tumačenja herojskog samoubistva narodnih heroja kao ne herojskog čina³⁷.

Istraživanja u domenu psihologije i psihijatrije uticala su na razumevanje i promene u načinu viđenja samoubistva³⁸. Rimokatolička crkva 1983. godine ukinula je odluku da samoubice ne mogu biti sahranjene na crkvenim grobljima uz obred, dok Pravoslavna hrišćanska crkva još uvek samoubistvo tretira kao smrtni greh prema bogu, blišnjima i sebi a samoubice ne sahranjuje uz obred.

Heroji koji izvršavaju herojsko samoubistvo u najvećem broju slučajeva nisu bili podvrgnuti neprijateljskom mučenju i torturi, ali su je očekivali ukoliko bi

Dirkemovoj teoriji samoubistvo anomičnog tipa događa se kada normativne vrednosti zajednice gube obavezujuću moć (u slučaju društvenih kriza, promena vlasti i sl.) tako da individue gube smernice po kojima bi postupale; egoistično – kada su pojedinci odvojeni od svoje zajednice i lišeni osećaja da društvene norme imaju za njih neko značenje; altruistična – kada se pojedinac odriče sopstvene koristi i poistovećuje sa „višim” potrebama grupe i fatalistička – kada zajednica dominira nad pojedincem, i postoji pritisak u pogledu discipline i atmosfera moralnog ili fizičkog despotizma. (Durkheim 2005 [1897])

³⁷ Dedijer samoubistvo jugoslovenskih partizana nastoji da prikaže kao herojsko samoubistvo u svom altruističkom obliku, dok novija istraživanja istoričara ukazuju na potrebu složenijeg tumačenja situacija i uzroka samoubistva narodnih heroja. Istražujući partizane u Srbiji tokom rata, od 1941 do 1944, istoričar Dević N. (2019), u svojoj doktorskoj disertaciji, utvrdio da je da je čak 14 narodnih heroja iz Srbije, od 166 poginulih tokom rata, izvršilo samoubistvo dok su bli opkoljeni od JvuO ili SDS/SDJ – odlučujući se pre na smrt nego na zarobljavanje (Dević 2019, 636). Ovo svakako ukazuje da je posleratno proglašenje narodnih heroja naknadno heroizovalo ideološki aspekt partizanske borbe. Dekonstruišući događaje i heroizovane ličnosti pokazao je da je obrazac o smrti heroja koja nastaje zbog zaštite opstanka partijske ćelije, korišćen u herojskim biografijama, iskonstruisan zbog stvaranja slike o heroju. Kao primer navodi partijsku organizaciju u Beogradu koja je razbijena usled „slabog držanja skoro svih članova rukovodstva, izuzev Jelene Četković“ (Dević 2019, 398).

³⁸ Od 19. veka samoubistvo više nije moralni i individualni već društveni i lični problem (Alvarez 1975). Ukidaju se zatvorske kazne i dozvoljava sahranjivanje samoubica.

ishod bio njihovo zarobljavanje. Iako njihova smrt dolazi kao razrešenje nastale situacije, ona je ipak iznuđena njihovim očekivanjem i predstavlja čin samožrtvovanja koji nastupa pre očekivanog ubistva ili mučeničke smrti. Situacije u kojima se heroj nalazi pred smrt i misija koju izvršava mogu da ponude odgovor da li je smrt altruistička, odnosno da li je iznuđena u ime neke više ideje i/ili grupe. Iz toga se jedino mogu izdvojiti slučajevi kada je do samoubistva heroja došlo u nesvesnom stanju, usled ranjavanja, bolesti i nervne rastrojenosti. Ove smrti koje su nastupile u trenucima nesvesnosti ne mogu predstavljati herojev svestan izbor, nisu vezane za događaj koji će heroja staviti u situaciju izbora i ne reflektuju žrtvovanje za ciljeve borbe.

Među narodnim herojima koji su izvršili samoubistvo razlikuju se kategorije iz koje dolazi heroj (partizani i ilegalci), situacije u kojima su se našli (bitka, zaseda, obruč, zarobljeništvo) i izbor oružja (vatreno oružje ili bomba). Izbor koji heroj vrši gotovo uvek nastaje u situacijama borbe, kada heroj ne može više da se brani, i obično u situacijama kada se heroj nalazio sam ili sa saborcem u bezizlaznoj situaciji.

Donović Branko³⁹, štamparski mašinista, i Jović Slobodan⁴⁰, slovoslagač, poginuli su 29. jula 1944. godine u Beogradu u borbi sa agentima Specijalne policije. Otkriveni i opkoljeni uspeali su da spale sav materijal koji se nalazio u ilegalnoj štampariji KPJ i izvršili su zajedničko samoubistvo poslednjim metkom iz svojih pištolja (Petrović 1957, 190, 317). Njihova predhodna trogodišnja delatnost, a još više smrt pod otkriljem rada za Partiju, označeni su kao herojsko samoubistvo i to u svojoj najeksplicitnijoj altruističkoj formi koja svedoči o životu posvećenom aktivnostima na polju propagande u uslovima fašističkog terora i omogućavanje sprovođenja idejne borbe KPJ. Gotovo istovremeno, 1946. godine oni stiču zvanje narodnih heroja.

Reprezentacija smrti narodnih heroja mučenika – telo kao izvor značenja

Uticao koji likovi mučenika ostvaruju u društvu ogleda se preko odnosa koji će javnost – publika uspostaviti prema telu mučenika. Fizičko telo heroja mučenika pojavljuje se kao reprezentacija i koncept, koji se u recepcijama posmatrača javlja kao izvor identiteta i značenja kojim se daje emocionalna težina posvećenoj smrti i žrtvovanju za cilj⁴¹. Stav koji će pojedinac uspostaviti prema

³⁹ Donović Branko, narodni heroj od 30.04.1946. godine.

⁴⁰ Jović Slobodan, narodni heroj od 30.10.1946. godine.

⁴¹ Zbog toga, reputacionalni preduzetnici koriste telo kao medijum, u političke, verske, i kulturne svrhe.

telu heroja mučenika regulisan je odnosom kulture i politike u kome se telo mučenika ponaša kao prenosilac značenja. Zahvaljujući elementima koji se naglašavaju u narativima o ovom tipu heroja: telesnost (fizičko telo) i detaljnim uvođenjem u načine smrti, oni postaju upečatljiviji i čini se kao da su snažniji i duže prisutni u kulturi sećanja nego ostali narodni heroji.

Surovost neprijatelja ogleda se u spremnosti na krajnju intervenciju slamanja duha i uništenja tela heroja. Bes neprijatelja, proračunatost, spremnost i sposobnost da nanosi bol, ali i nemoć da slomi herojev otpor, ukazuje na činjenicu da neprijatelj nije nepobediv. Simbolička uloga koju zadobijaju fizička tela heroja mučenika, protokom vremena, ogledaće se u njihovoj sposobnosti da, preko svog lika, vrše funkcije reprodukcije, reprezentacije, regulisanja i ograničavanja kolektivnog sećanja na Drugi svetski rat u Jugoslaviji⁴². Što je tragičniji lik heroja mučenika to mu je izraženija društvena reputacija.

Konstrukcija lika heroja mučenika u narativu odvija se preko simbola i radnji koje su koncentrisane oko tela mučenika. Narativ o mučenicima ubedljiv je upravo zbog toga što je usredsređen na reprezentaciju inače obične osobe spremne da prihvati smrt i nadljudsku bol (Glucklich 2001). U biografskim opisima kojima su predstavljeni likovi narodnih heroja uključeni su elementi koji se odnose na telo, vreme i smrt.

Mučeništvo narodnih heroja u biografskim narativima dato je u gradacijama vida upotrebljenog nasilja i vremena trajanja nasilja, što sve pojačava osećaj izloženosti stvarnom teroru i identifikaciji sa herojevim stvarnim pretrpljenim bolom. Opisi, čak i nagoveštaji, skrnavljenja tela ovih heroja prikazuju sudbinu heroja mučenika kroz gradacije patnje i bola, svaki put sve strašniju i suroviju. I dok telo strada, otpor heroja mučenika sve je jači a duh življi. Njihove ubice su depersonalizovane i javljaju se kroz lik mučitelja – nemačkih vojnika, folsk-dojčera, četnika, ustaša, balista i drugih, što predstavlja formu stereotipizacije i institucionalizovanja zločina. Kroz prikaz tela mučenika, data je fizička forma uzroka smrti, vrednosti i sistem verovanja, te telo heroja mučenika tako služi kao konkretan reputacioni simbol stradanja sa kojim će se javnost suočavati u vremenu koje dolazi.

Još jedan od elementa korišćenih za reprodukciju lika heroja mučenika u narativu, koji doprinosi identifikaciji sa patnjom heroja mučenika, jeste vreme. Vreme unosi dinamiku i pojačava osećaj izvesnosti telesne patnje. Vreme smrti uvek pobuđuje ljudsku pažnju i razumevanje i fundamentalno uznemirava emocije. Telesna patnja koju doživljava heroj mučenik pojačava se protokom vremena i slabljenjem tela. U narativima je korišćeno neodređeno, određeno (kratko–dugo) i nepomenuto vreme:

⁴² O odnosu tela i društva v. Bryan Turner (2008).

*Posle strašnog mučenja koje je herojski izdržao umro je pod batinama.⁴³
Posle strašnih muka, koje je izdržao, umro je decembra 1941. ne progovori-
vši ni reči.⁴⁴*

Na kraju je zarobljen, mučen dok nije izdahnuo.⁴⁵

*Posle petočasnog neprekidnog zverskog mučenja, izdahnuo je u zatvoru ne
odavši nikoga.⁴⁶*

*Sproveli su ga u logor „Svilara“ u Pančevu, mučili ga celo popodne i celu noć.
Pošto nije progovorio ni reči, ozlojađni gestapovci su ga na zverski način ubili.⁴⁷*

*Saslušavana je i mučena neprekidno pet dana, sve dok nije pod mukama ju-
nački izdahnuo.⁴⁸*

*„...teško ranjenog, uhvatili su ga folksdojčeri, odneli u nemačku komandu i počeli
odmah da ga saslušavaju, strahovito su ga mučili i tukli, izdahnuo je u mukama.⁴⁹*

Drugi važan elemenat korišćen za reprodukciju likova heroja u biografijama, govori o stepenu upotrebljenog nasilja i načinu na koji su heroji usmrćeni. On se kreće u rasponu od banalnog nasilja, do najsvirepijeg mučenja:

*Razbešnjene ustaše su je na kraju bacile kroz prozor trećeg sprata i tako ubile.⁵⁰
Posle višednevnog zverskog mučenja ubijen je 9.07.1942. Da bi sakrili svoj
zločin, bugarski agenti su ga bacili kroz prozor trećeg sprata policijske direkcije
i proturili vest o Dimovom samoubistvu.⁵¹*

*Žarki je svirepo umoren – nije streljan kao ostali iz njegove grupe, već je živ
zakopan na svoj dvadeseti rođendan.⁵²*

⁴³ Lisak Janko, 29 godina, radnik, Donja Stubica, Hrvatska, član KPJ od 1935, umoren 1943. godine. Narodni heroj, od 5.07.1952. (Petrović 1957, 416).

⁴⁴ Matejić Miloš Mrša, tekstilni radnik – tkač, Kestenovac, Kistinja. Član KPJ od 1926. Narodni heroj, od 16.07.1951. (Petrović 1957, 478).

⁴⁵ Pajić Vinko, 39 godina, zemljoradnik, Split. Član KPJ od 1939, ubijen krajem 1941. godine kod Slunja. Narodni heroj, od 24.07.1953. (Petrović 1957, 586).

⁴⁶ Kovačević Vojin Vojo, 28 godina, službenik i vanredni student, Danilovgrad. Član KPJ od 1937. godine, umoren u zatvoru u Zagrebu 2.09.1941. godine. Narodni heroj, od 14.12.1949. godine (Petrović 1957, 379).

⁴⁷ Kulić Marko obućarski radnik, Grahovo, Šavnik, umoren jula 1941. godine u logoru „Svilara“ Pančevo, 27 godina. Narodni heroj, od 27.11.1953. (Petrović 1957, 402).

⁴⁸ Belič Malči, 35 godina, radnica, Ljubljana, ubijena 1943. godine. Narodni heroj od 27.11.1953. (Petrović 1957, 44).

⁴⁹ Milosavljević Jovan Joca, 22 godine, student medicine, Bagdren, Svetozarevo. Član KPJ od 1938. godine, umoren 8.08.1941. godine u Jagodini. Narodni heroj, od 6.07.1953. godine (Petrović 1957, 510).

⁵⁰ Dragica Končar, 27 godina, radnica, Udbina, Gospić. Članica KPJ od 1938. godine. Narodni heroj od 23.07.1953. (Petrović 1957, 359)

⁵¹ Dimov Cvetan, 32 godine, krojački radnik, Skoplje. Član KPJ od 1933, umoren 1942. godine u zatvoru u Skoplju. Narodni heroj, od 29.07.1945. (Petrović 1957, 160).

⁵² Barnić Nedeljko Žarki, 20 godina, trgovački pomoćnik, Melenci, Petrovgrad (Zrenjanin), umoren 13.09.1944. godine. Narodni heroj, od 6.07.1953. (Petrović 1957, 38).

...umoren je veoma svirepom i groznom smrću – živ je nabijen na kolac.⁵³ Četnici Nikole Kalabića, nakon što su ga zarobili, i tukli, pokušavajući da od njega izvuku priznanje, vezali su ga lancima za ražanj i tako pekli.⁵⁴

Posle strahovitog mučenja ubili su ga na svirep način – otsekli su mu glavu, predali je Italijanima, a njegovo telo bacili u pećinu.⁵⁵

Živom su mu izrezali petokraku na obrazu i mučili ga sve dok nije u groznim mukama umro.⁵⁶

Nad ranjenim Stajkom četnici su izvršili grozno zverstvo. Izvadli su mu oči. Izdahnuo je u teškim mukama.⁵⁷

Bugarski policajci su ga strahovito mučili; vadili su mu oči, sekli uši, boli ga bajonetima i ne izvukovši ni reči priznanja na kraju su ga ubili.⁵⁸

Otkriviši sklonište u kome se nalazio Pipo italijanski fašisti su strpali ranjenike u kamione i poterali ih u komandu. Još u putu su ih toliko isprebijali da su bili potpuno krvavi. Pipa i još dva druga su naročito zverski mučili: tukli su ih čekićima, zabadali im morske ježeve u lice, zabijali im čavle u glavu, rezali im uši, noseve...“ Pipo⁵⁹ se herojski držao, bodrio je i druge pozivajući ih da ne odadu ostala skloništa.

Sekli su mu komade mesa, bili ga kamama, izvadili su mu oči, parali utrobu...⁶⁰

Dejstva koje proizvodi nasilje nad telom heroja mučenika, ukazuju na neminovnost krajnjeg ishoda-smrti i na stepen pretrpljenog bola. Transcendcija bola, koja se reprodukuje kroz likove ovih heroja, odvijala se preko recepcije posmatrača, kroz ovaloploćenje stvarnog straha od bezgranične patnje, užasa susreta sa svojim mučiteljima, agonije nezamislivog sakaćenja, ritualnog prepuštanja neizdrživom do konačnog ishoda smrti, koja donosi oslobođenje.

⁵³ Dovadžija Mustafa, bravarski radnik, Sarajevo, kurir glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Narodni heroj, od 5.07.1951. (Petrović 1957, 166–167).

⁵⁴ Đurđević Živan, 52. godine, zemljoradnik, Balinović, Valjevo. Pre rata simpatizer KPJ, od proleća 1942. godine njegova kuća postaje sedište Okružnog komiteta KPJ, kurir, veza sa Valjevom. Umoren 1943. godine na Debelom Brdu. Narodni heroj od 27.11.1953. (Petrović 1957, 199).

⁵⁵ Kesić Mila Bićo, 26 godina, radnik, Gračac, Gospić. Član KPJ od 1940. godine, umoren aprila 1942. u okolini Gračca, Prvi politički komesar bataljona „Gavrilo Princip“. Narodni heroj od 27.11.1953. (Petrović 1957, 343).

⁵⁶ Mitrić Jože Zidar, 32 godine, građevinski radnik, Ljubljana. Član KPJ od pre rata, umoren 10.11.1944. Narodni heroj, od 27.11.1953. (Petrović 1957, 523).

⁵⁷ Mitrović Strahinja Stajko, 20 godina, zidar, Tuzla, (20.02.1942.). Poginuo je početkom 1942. godine u borbi sa četnicima. Narodni heroj, od 20.12.1951. (Petrović 1957, 527).

⁵⁸ Nacev Kiro Petak, 23 god., radnik, Kumanovo, Makedonija. Član KPJ od 1936. godine, (umire u jesen 1942.). Narodni heroj, od 20.12.1951. godine. (Petrović 1957, 550).

⁵⁹ Pavlić Stjepan Pipo, 26 godina, tehničar, Teslić, Doboj/Makarska. Član KPJ od 1941., umoren početkom 1942. Narodni heroj, od 27.11.1953.godine. (Petrović 1957, 597).

⁶⁰ Bogdanović Vojislav Seljo, 40 godina, zemljoradnik, Rabrovo, Požarevac, umoren 1943. godine. Narodni heroj, od 27.11.1953. godine. (Petrović 1957, 70).

Simbolika likova narodnih heroja mučenika

U neravnopravnoj borbi koja se vodila između lika heroja i neprijatelja, u kojoj je smrt izvesna i gde strada fizičko telo heroja mučenika, heroj ipak nije pasivan. Heroj u narativima postaje aktant koji, u bezizlaznoj situaciji u kojoj se nalazi, preko niza aktivnosti vodi simboličku borbu sa neprijateljem. On postaje čuvar tajne, a njegova snaga nalazi se u zavetu ćutanja. Pojavljuje se kao mučenik bez imena, koji prkosi i opire se neprijatelju bez obzira na situaciju u kojoj se nalazi, solidaran je, čuva svoj integritet i identitet svojih saboraca, u trenucima transedencije bola heroj priziva smrt i prenosi prisutnima važnu poruku – da partija je spasilac.

Heroj je čuvar tajne

Heroj, čuva tajnu i ne odaje je, po cenu svog života. Tajna je važna informacija koja može da dovede do bitne promene u statusu neprijatelja. Često ne govori ništa i tajnu brani ćutanjem. Kao zalog ili dokaz ćutanja pojavljuje se informacija da nije ništa rekao, pa čak ni svoje ime. Tajnom štiti svoje najbliže, ali tajna je istovremeno i moćno oružje u rukama mučenika koje će poslužiti da se uništi neprijatelj. Svojom dobrovoljnom smrću on će tu tajnu odneti u grob. Na taj način heroj mučenik pravi izbor između svoje smrti i života drugih ljudi, između izbora da produži svoj život i izbora da njegovi drugovi budu pronađeni, uhvaćeni i ubijeni. Tako nastaje transcendentno stanje u kome se razrešava i opravdava njegova uloga. Heroj kroz mučeništvo prelazi put koji će ga voditi, ne kako bi moglo da izgleda na prvi pogled iz neizvesnog života u sigurnu smrt, već iz dobrovoljne smrti u novi život. Na ovaj način dolazi do inverzije iz smrti u život, a ne iz stanja neumiranja, održavanja u životu u stanje smrti zbog izdaje. Te je u konačnom ishodu njegova jedina opcija koja ga vodi do statusa heroja zamena sopstvenog života na zemlji za besmrtnost u herojskom panteonu.

Istraga je protiv nje preduzimala najstrašnije represalije da bi iznudila priznanje o njenom radu i vezama, kao i o radu njenog supruga.⁶¹

Šef nemačke policije obećao mu je da neće biti streljan ako oda baze odreda i njegove ilegalne saradnike u naseljima.⁶²

Ne odajući tajnu heroj dostiže status važnog zatočenika, koga je blizina izvoru tajne načinila posvećenim i posebnim. Njegova snaga je u zavetu ćutanja. Heroji mučenici ne žele da razgovaraju sa mučiteljima. Da li po svojoj volji ili po

⁶¹ Dragica Končar, supruga sekretara CK KP Hrvatske, narodnog heroja Radeta Končara. Narodni heroj od 23.07.1953. godine. (Petrović 1957, 359).

⁶² Barnić Nedeljko–Žarki, 20 godina, trgovački pomoćnik, Melenci, Petrovgrad (Zrenjanin) umoren 13.09.1.944. Narodni heroj od 6.07.1953. (Petrović 1957, 38).

uputstvu Partije narodni heroji su se u zatvoru ponašali kao stoički ratnici – bez obzira na pol i trenutno fizičko stanje. Čutanje je vid otpora kojim se dokazivala unutrašnja snaga heroja i spremnost na žrtvu.

Krajem jeseni 1941. godine, pala je poslednji put u ruke policiji. Ponovo je zverski mučena, ali su zapisnici spremljeni za njeno saslušanje ostali prazni. Vukica je, kao i mnogo puta ranije, herojski podnosila sva mučenja ne priznavši ni jednu jedinu reč. Ubrzo posle hapšenja zverski su je ubili u zatvoru.⁶³

Jednog majskog dana 1942. godine, kada se širom zemlje sve više rasplamsavala Narodnooslobodilačka borba, na Banjici su odjeknuli plotuni, ugasnuo je jedan mladi život – dvadesetjednogodišnja Olga Petrov⁶⁴ je streljana, a sa njom je pokopana i tajna koju policija nije mogla da otkrije (Petrović 1957, 643).

Heroj je mučenik bez imena

Vrednosti koje heroj poseduje i koje ga simbolički izdvajaju su neokaljana čast i sopstveno ime. Ime se javlja kao skriveni identitet. U životu ime obeležava ličnost, poreklo i veze. Odustajanje heroja od sopstva, predstavlja još jedan od načina zaštite drugova – revolucionara. Razotkrivanje heroja mučenika počinje s njegovim imenom.

‘Možete me ubiti, ustaški gadovi, ali sa vama neću ni da razgovaram’. To je bilo sve što su ustaše od nje čule. Nisu joj ni ime saznali. Tri dana posle zarobljavanja Anka⁶⁵ je mučenjem umorena. (Petrović 1957, 14)

Heroj je prkosan

Suprostavljanje i prkos su radnje kojim kojima heroj iskazuje svoj stav prema neprijatelju. On ne traži milost, iako je svestan da će umreti. Prkos dolazi iz ponosa i ukazuje da je heroj drugačiji, plemenitiji i uzvišeniji nego njegovi

⁶³ Vukica Mitrović–Šunja, 29 godina, tekstilna radnica, Sveti Stefan, Beograd, diverzant–ilegalac u Beogradu, umorena 1941. godine. Narodni heroj od 9.05.1945. (Petrović 1957, 537).

⁶⁴ Olga Petrov, narodni heroj od 27.11.1953. godine.

⁶⁵ Anka Butorac, 39 godina, radnica, Lika /Zagreb, supruga Blagoja Parovića (1942. godine – 37 godina, neprestano proganjana i hapšena, okupaciju dočekala u logoru Lepoglava, pri selidbi iz logora u logor pobegla i prebacila se u Zagreb. U Zagrebu je boravila desetak dana, dok nije uspostavljena veza za prebacivanje u partizane. Na putu za Banijski odred njena grupa ilegalaca iz Zagreba naišla je na ustašku zasedu kod sela Veliko Krčevo. U nastaloj borbi Anka je bila ranjena i zarobljena. Ustaše su je odvele u Kostajnicu, gde je podvrgnuta ispitivanju i mučenju. Tri dana posle zarobljavanja Anka je mučenjem umorena. Narodni heroj, od 14.12.1949. godine (Petrović 1957, 14).

dželiti. Nagoveštava da heroj ima misiju i da nastoji da je ispunjava do kraja života. Herojev prkos implicira status i razlikovanje. Ovakvo držanje ukazuje na visoke etičke vrednosti lika heroja.

Žarki je odgovorio prkosno: *Ne tražim milost od dželata* i pljunuo mu u lice⁶⁶. Zbog izvredno prkosnog držanja, Žarki je svirepo umoren – nije streljan kao ostali iz njegove grupe, već je živ zakopan na svoj dvadeseti rođendan. (Petrović 1957, 38)

Devetnestogodišnja Jelisaveta⁶⁷, nakon što je izdržala sva zverstva i mučenja pljuvala je u lice neprijatelju i zahtevala da je streljaju, dovikujući im: *Ubijte, fašističke sluge, doći će dan osvete, ne možete nas sve uništiti, platićete stroku kada se na vas podigne kuka i motika... Partija nas vodi, naša stvar je sloboda, a vi – pljačkate i ubijate* (Petrović 1957, 3).

Heroj je solidaran

Likovi heroja mučenika pokazuju solidarnost sa stradanjima svojih sunarodnika koju iskazuju ne obazirući se na mogućnost ličnog spasenja. Na ovaj način oni će odbraniti sopstveni integritet i čast. Ovim činom heroj potvrđuje da je deo zajednice i da do kraja deli sa njenim članovima sve rizike.

Kada su Nemci i Ljotićevci ponudili Pavlović Miloju, direktoru ženske učiteljske škole u Kragujevcu, da se izdvoji iz stroja đaka i građana određenih za streljanje, on je takvu ponudu prezrivo i odlučno odbio. Odgovorio im je da je njegovo mesto u stroju i da hoće do kraja da deli sudbinu svojih đaka. Sa njima je i streljan 20.10.1941. u Kragujevcu (Petrović 1957, 597).

Partija se pojavljuje kao vrhunski autoritet

Pozivanje na autoritet Partije izražen je kao mera očajničkog otpora i prkosa. Nekada čak nije jasno da li se radilo o veri u pobedu Komunističke partije ili poslednjem izražavanju inata usmerenom prema političkim i ideološkim neprijateljima.

Kada su Bogdanović Vojislava Selju⁶⁸, zemljoradnika iz Rabrova, Požarevac, zarobili četnici i podvrgli najzverskijem mučenju u kome su mu sekli komade mesa, boli kamama, izvadili oči, parali utrobu, on je ostao stoički miran, čvrst i nepokolebljiv. Prkoseći izdajnicima on je „poslednjim rečima koje je mogao izgovarati veličao Narodnooslobodilačku borbu i Komunističku partiju i izražavao svoju veru u njihovu pobedu“. Herojska smrt kruna je herojske i patriot-

⁶⁶ Barnić Nedeljko Žarki, vidi napomenu br. 347.

⁶⁷ Jelisaveta Andrejević Aneta, učenica, narodni heroj od 9.10.1953. godine.

⁶⁸ Narodni heroj od 27.11.1951. godine.

ske aktivnosti koju je Seljo pokazivao u Narodnooslobodilačkoj borbi; ona je učinila da se on u očima naroda ovog kraja postane legendaran i slavan junak (Petrović 1957, 70).

Smrt je poruka

Kao poseban herojski kvalitet mučenika, u herojskim biografijama izdvojeno je herojsko podnošenje mučenja, prkos i suprostavljanje mučiteljima, ali i jasno izražena, pred smrt, poslata poruka. Poruka se pojavljuje u vidu pisma – poruke ili reči – glasa poruke. Poruka – pismo poslata je najbližim članovima porodice, majci, ocu, braći i sestrama. Poruke govore o stanju u kome se nalazio zatočeni heroj, heroína. U njoj se najbližim članovima porodice daje objašnjenje zašto heroj mučenik odlazi u smrt i šalju se poslednji pozdravi. Na ovaj način daje se na znanje gde heroj zapravo pripada, koje vrednosti deli i u ime čega se odriče života. U isto vreme šalje se poruka članovima KPJ da je izdaja neprihvatljiva i da je partija neprekidni izvor novih kadrova. Tako žrtva koju ovi heroji podnose u ime potvrđivanja istine nije uzaludna, već je životvorna.

Dragi moji, primite mnogo pozdrava. Javljam vam da su moji časovi teški, ali ja ih moram podneti za Istinu. Stalno dobijam udarac za udarcem. Padam u nesvest, ali u tim mukama trpi moje samo telo.

Draga mama, želela bih da vas vidim samo još jednom, jer ste mi jedina uteha bili vi i moja draga Milka. Suđeno mi je da u mukama umrem. Ali, radije umirem nego da na moju čast padne ljaga...

Pozdravite sve i ne zaboravite me. Vaša odana Malči. ⁶⁹ (Petrović 1957, 44).

Jednoga dana 1943. godine u Mostaru jedan od uhapšenih, ne mogavši da izdrži mučenja, izdao je Ljubu Brešana⁷⁰. Uхватili su ga i mučili 15 dana – danju i noću bez rezultata. Zatvorenik koji ga je izdao poslao mu je pismo u kome mu je poručio da je za njega bolje da se prizna, Ljubo mu je napisao svojom krvlju: „*Samo se kukavice predaju, samo kukavica može da bude izdajnik.*“ Ubrzo je streljan, a njegovo herojsko držanje odjeknulo je daleko i van rodnog mu Mostara i hiljadama braca ulilo novu snagu da istraju u teškoj borbi do konačne pobeđe (Petrović 1957, 91).

Reči poruke, sadrže glas heroja koji je izgovoren i jasno artikulisan pre smrti, bez obzira u kakvom se heroj stanju nalazio. Poruka daje objašnjenje herojske žrtve i pruža smernice za dalje delovanje.

Izmrcvarenog i ranjenog partizana Miku (Sretena Mladenovića) streljali su četnici 12.04.1942. godine. Na streljanju Mika je viknuo: *Udrite, udrite! Dru-govi će nas osvetiti, pobeđa je naša!* (Petrović 1957, 530).

⁶⁹ Narodni heroj od 27.11.1953.

⁷⁰ Narodni heroj od 05.07.1951. godine.

Pina Budicina⁷¹ su uhapsili fašisti u blizini Rovinja 7.02.1944. godine. Streljali su ga dan kasnije, nakon mučkog isleđivanja, na obali luke Valdibora. Pre streljanja imao je još toliko snage da kaže fašističkim zločincima: *Od svake kapi moje krvi niknut će stotinu partizana* (Kačavenda 1982, 124).

Dok su ga tukli u zatvoru, Pavlić Stjepan Pipo⁷² uzvikivao je parole o Komunističkoj partiji i slobodi. Poslednje reči su mu bile: *„bijete nam telo, ali nam duh nikada nećete ubiti“* (Petrović 1957, 597).

„Ja ću i mrtav ostati borac pokreta, a na moje mesto doći će hiljade novih boraca”. Poručio je u policiji, teško ranjen, Svetozar Marković Toza, nakon čega je osuđen na smrt i obešen u Novom Sadu februara 1943. godine (Petrović 1957, 455).

Ne bojte se, drugovi, komunista je tvrdi od kamena, bodrio je drugove Đorđe Zličić Ciga⁷³ (Petrović 1957, 886).

Ako mi padnemo, oni koji iza nas ostanu živeće bolje, poručila je Vida Janežič⁷⁴ pred streljanje (Petrović 1957, 279).

Rajdojka Lakić⁷⁵ je odbila da ustaškom sudu u Sarajevu podnese molbu za pomilovanje i tada je prezrivo odgovorila. *Neću da molim! Za Partiju sam živela, za nju mi nije žao ni da umrem!* Streljana je oktobra 1941. godine na Vracu kod Sarajeva. Imala je 23. godine (Petrović 1957, 403).

Ja sam komunista i to ću i da ostanem – bile su poslednje reči pre nego što je u mukama, pred ocem, izdahnuo Blagoja Stračkovski.

Milenko Brković, obučarski radnik iz Kutine (Hrvatska) uzvikivao je pred narodom *Zar ne vidite da vam se bliži kraj, fašisti?* septembra 1941. dok su ga „iskrvavljenog i izubijanog” agenti sprovodili zaječarskim ulicama (Petrović 1957, 94).

Sa njenog streljana, na Bubnju 1942. godine, ostala je jedna fotografija. Njeno ime su nosile jedna ulica i ženska stručna škola u Nišu. Na streljanju Aneta se držala neustrašivo. Nije htela da okrene leđa ubicama kako su joj naređivali. Uzdignutih ruku, gledala je u cevi nemačkih mitraljeza i uzvikivala: *Živela Komunistička partija, živela sloboda, smrt okupatorima!* (Petrović 1957, 3).

Završna razmatranja

Umiranje heroja nikada nije stvar samog heroja već i zajednice iz koje je heroj potekao. Njen zadatak je da prikaže i preispituje herojevu smrt, da bi joj odredila vrednost u odnosu na norme koje je postavila. Sećanjem se likovi he-

⁷¹ Narodni heroj od 26.09.1973. godine.

⁷² Narodni heroj od 27.11.1953. godine.

⁷³ Narodni heroj od 05.07.1951. godine.

⁷⁴ Narodni heroj od 21.07.1953. godine.

⁷⁵ Narodni heroj od 08.06.1945. godine.

roja prenose narednim generacijama koje kroz likove heroja „čitaju” njihov herojski doprinos u odnosu na očekivanja koja svaka generacija ima u odnosu na heroje. Zato sećanje nije nikada fiksirano, podložno je mitifikaciji i promenama, ali i zaboravu.

Likovi narodnih heroja našli su se na panteonu branilaca Jugoslavije i ostavili trag u brojnim memorijalijama iz vremena socijalističke Jugoslavije. Nasilna smrt će jedan broj narodnih heroja postaviti na oltar antifašističke borbe i revolucije i posmatračće ih kao žrtve svesno date za život u novom društvu. Vrednosti koje su prenosili likovi narodnih heroja Jugoslavije reflektovale su se u mitu o narodnim herojima, koji je služio za obezbeđivanje legitimiteta političke vlasti, obezbeđujući validnost stavu da je legitimna vlast onih koji su se borili za oslobođenje i koji su podneli najviše žrtava. Likovi heroja mučenika funkcionisali su prema matrici koju je postavilo društvo usklađujući istorijski kontekst, očekivanja od heroja i novu ideologiju prema kojoj je funkcionisalo. U svetovnoj religiji komunizma odisali su čistotom i obezbeđivali apsolutno poverenje u nepogrešivost partije. Svedočili su da je postojala zajednica posvećenih koja se borila protiv neprijatelja države i naroda, koja je kroz sopstvenu žrtvu i asketizam doprinela da se stvori novo društvo, koje je svima, bez izuzetka omogućilo život sa dostojanstvom i smislom.

U vremenu svog nastanka ovi mitizovani likovi su simbolički prenosili značenja, obavljajući razmenu između onih koji su priznanja dodeljivali i onih koji su ih primali, potvrđujući važnost određenih aktivnosti i ličnosti. Tako se učvršćivala odanost prema grupi koja je priznanja dodelila i vrednostima koje je priznanje simbolizovalo.

Likovi ratnih narodnih heroja imali su dvojaku funkciju:

- I da generaciji izašoj iz rata stvore smisao, i
- II da posleratnim generacijama posluže za izgradnju identiteta na temeljima vrednosti za koju su se borili i umirali jugoslovenski narodni heroji.

Preko prikaza načina smrti tipa heroja mučenika reprodukovana je mučenička i altruistička smrt boraca za slobodu, i apostrofirana uloga žena u NOB-u. Likovi žena narodnih heroja rezultat su masovnog i aktivnog učešća žena u borbi⁷⁶ i posleratne emancipacije žena. Kroz likove heroina označena je uloga nove žene izašle i rata kroz jednakost ispoljenu u borbi, veru, posvećenost autoritetu KPJ i spremnost da se za nju žrtvuju.

Sigurno da nije slučajno što su se naknadno, sa zakašnjenjem od nekoliko godina, nakon velike političke opasnosti po opstanak tadašnjeg rukovodstva KPJ

⁷⁶ Iako su likovi žena narodnih heroja u jugoslovenskoj posleratnoj heroici bili prisutni u znatno većem procentu nego u drugim zemljama (SSSR-u, Čehoslovačkoj i sl.), herojstvu žena akcenat je dat na martiologiji više nego na heroici.

pojavio veći broj narodnih heroja čija smrt ima naglašenije, žrtveno značenje. To je učinjeno iz nekoliko razloga: najpre partiji su trebali heroizovani likovi koji pokazuju da su joj odani do smrti, zbog tekuće represije koju je sprovodila nad svojim članovima i „narodnim neprijateljima”, zatim, kako se kvalitet partizanskog ratovanja nije mogao iskazati kroz velike pobjede u bitkama, a uloga Crvene armije morala se umanjiti, razvijan je diskurs o autohtonom revolucionarnom ratu i, možda najvažnije, heroizovanjem mučenika rata napravljena je veza između ideologije komunizma i religije. Uvođenje ovog tipa u herojski panteon ratne jugoslovenski drame, sakralizovana je smrt partizana do smrti odanog partiji. Tome su poslužili likovi heroja komunista i skojevaca umorenih u zatvorima i likovi narodnih heroja koji su izvršili herojsko samoubistvo. Smrt za pobjedu revolucionarnih ideja i novo društvo opredmećena je kroz njihove likove.

Ne treba zaboraviti ni da se kasni izbor narodnih heroja, nakon 1948. godine, odvijao kao novi vid autorizacije i angažovanja legitimizacijske procedure političke moći novonastalih elita, a da se upravo u tom periodu dešavalo čistka među KPJ kadrovima i odklon od političkog uticaja SSSR-a. Uz proglašene mrtve narodne heroje stajali su živi narodni heroji kao reprezentanti svih u ratu stečenih herojskih vrednosti. Tako su se, na simboličkom planu, ponovo približili svet živih i svet mrtvih heroja, ujedinjeni u poduhvatu stvaranja socijalističke Jugoslavije.

Heroizovani likovi heroja uglednih članova KPJ postali su deo osnivačke tradicije i partije i države. Ovi narodni heroji, kao deo korpusa kolektivnog sećanja na rat, vršili su funkciju kontrole i usmeravanja sećanja.

Percepcija mučeničke smrti narodnog heroja date za očuvanje partije, proširila je opseg dobre, herojske smrti u oslobodilačkom ratu. Kako je dobra smrt heroja svaka upotrebljiva smrt, smrt ovih heroja je, kroz njihove nosioce, stvarala je kulturno-politička značenja na više nivoa⁷⁷.

Preko likova narodnih heroja mučenika, komunista i skojevaca, reprezentovana su dva vezana principa – revolucionarna borba i borba za druge, za očuvanje grupe.

Veća zastupljenost ovog tipa heroja u drugom ciklusu proglašavanja narodnih heroja Jugoslavije, početkom 50-ih godina XX veka, može da se tumači u svetlu promena koje su nastupile kod jugoslovenskih komunista, koji su za relativno kratko vreme, tokom i posle rata, prošli put od marginalnog političkog činioca sa neizvesnom programom nastavljanja revolucionarnog-puta SSSR, do društvene, kulturne i političke elite u zemlji u kojoj su gradili novo društvo. Izbor, izgradnja i stvaranje herojskih likova, koji nose mitsko značenje, pomoglo

⁷⁷ Ovo dolazi od toga što je u politici najupotrebljivija smrt heroja, „onih pojedinaca koji su podneli naročito trpljenje i svesno umrli za ostvarenje grupnih vrednosti”, i mučenika kao uzdignutih heroja višeg reda (Kuljić 2014, 198).

je da se stvori vizija o jugoslovenskim komunistima kao o ljudima posebnog kova. Značajan broj heroja višeg reda obavio je posao pročišćavanja, sakralizovanja i etabliranja KPJ u posleratnoj Jugoslaviji na temeljima autohtonosti i potvrđivanja sopstvenih revolucionarnih snaga. Priznanje da su partijski kadrovi bili spremni na najveću žrtvu zbog viših ciljeva, opstanka partije i oslobođenja zemlje, stvorilo je lanac poverenja u njene funkcionere i obezbedilo da se izgradi veza između zajednice Jugoslovena i narodnih heroja kroz konsenzus da će probuđeni narod, predvođen KPJ, u ime slobode i bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda, odneti pobjedu nad svim zlim silama.

Literatura

- Arijes, Filip. 1989. *Eseji o Istoriji smrti na zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan, Czaplicka, John. 1995. "Collective Memory and Cultural Identity". *New German Critique* 65: 125–133.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje: pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Bilandžić, Dušan. 1991. „Državna kriza Jugoslavije”. *Politička misao: časopis za politologiju* 28(2): 47–57.
- Bodrijar, Žan. 1991. *Simbolička razmena i smrt*. Gronji Milanovac: Dečje novine.
- Burke, Peter. 1991. *Junaci, nitkovi i lude: narodna kultura predindustrijske Evrope*. Školska knjiga: Zagreb.
- Clark, Katerina. 2000. *The Soviet Novel: History as Ritual*. Bloomington: Indiana University Press.
- Coupe, Laurence. 2009. *Myth*. London; New York: Routledge.
- Dedijer, Vladimir J. 1983. „O partizanskom samožrtvovanju i herojskom samoubistvu”. *Glas SANU*, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 3, 219–281.
- DeSoucey, Michaela, Pozner, Jo-Ellen, Fields, Coery, Dobransky, Kerry, Fine, Gary Alan. 2008. "Memory and Sacrifice: An Embodied Theory of Martyrdom". *Cultural Sociology* 2(1): 99–121.
- Dević, Nemanja. 2019. „Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944” Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Dimić, Ljubodrag. 1988. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*. Beograd: Izdavačka radna organizacija "Rad".
- Douglas, Mary. 1984. *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. London; New York: Routledge.
- Droge, Arthur J. and James D. Tabor. 1992. *A Noble Death: Suicide and Martyrdom Among Christians and Jews in Antiquity*. San Francisco: Harper Collins.
- Durkheim, Emile. 2005[1951]. *Suicide: A study in Sociology*. London: Routledge. PDF e-book. <https://doi.org/10.4324/9780203994320>

- Durkheim, E. 1951. *Suicide*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203994320>
- Firth, Raymond. 2011. *Symbols: Public and Private*. London: Routledge.
- Fishwick, Marshall William. 1975. *American Heroes: Myth and Reality*. Westport: Greenwood Press.
- Friedman, Jonathan. 1992. "Myth, History, and Political Identity". *Cultural Anthropology* 7(2): 194–210.
- Jović, Dejan. 2001. "The disintegration of Yugoslavia: a critical review of explanatory approaches". *European journal of social theory* 4(1): 101–120.
- Kačavenda, Petar, Živković, Dušan. 1982. *Narodni heroji Jugoslavije I: [A–M]*. Beograd: Partizanska knjiga: Narodna knjiga, Titograd: Pobjeda.
- Kačavenda, Petar, Živković, Dušan. 1982. *Narodni heroji Jugoslavije II: [N–Ž]*. Beograd: Partizanska knjiga: Narodna knjiga, Titograd: Pobjeda.
- Klapp, Orrin E. 1949. "The Folk Hero". *The Journal of American Folklore* 62(243): 17–25.
- Klapp, Orrin E. 1949. "Hero Worship in America". *American Sociological Review* 14 (2): 53–62.
- Klapp, Orrin E. 1954. "Heroes, Villains and Fools, as Agents of Social Control". *American Sociological Review* 19(1): 56–62.
- Klapp, Orrin E. 1962. *Heroes, Villains and Fools: the changing American character*. Englewood cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Kuljić, Todor. 2014. *Tanatopolitika: sociološka analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja štampa.
- Makolkin, Ana. 1992. *Name, Hero, Icon: Semiotic of Nationalism Through Heroic Biography*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Makolkin, Ana. 2000. *Anatomy of Heroism*. New York; Ottawa: Legas.
- Miller, Dean A. 2000. *The epic hero*. Baltimore: JHU Press.
- Mosse, George L. 1986. "Two World Wars and the Myth of the War Experience". *Journal of Contemporary History* 21 (4): 491–513.
- Nikolić, Kosta. 2015. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Smith, Lacey Baldwin. 1999. *Fools, Martyrs, Traitors: The story of Martyrdom in the Western World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Smith, Lacey Baldwin. 2020. Martyrs. In: *Encyclopedia of Death and Dying*. Ke-Ma. <http://www.deathreference.com/Ke-Ma/Martyrs.html#ixzz6FIKLC2iO>
- Scheipers, Sibylle (Edited). 2014. *Heroism and the Changing Character of War: Toward Post-Heroic Warfare?* London: Palgrave Macmillan.
- Perica, Vjekoslav. 2011. „Herojstvo, mučeništvo i karizma u civilnoj religiji titoizma. Proturječja između Titovog kulta i kulta narodnih heroja Jugoslavije”. U *TITO – viđenja i tumačenja*, uredila Olga Manojlović Pintar, 582–597. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije: Arhiv Jugoslavije.
- Petrović, Slobodan (ur.). 1957. *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*. Beograd: Omladina.
- Rudež, Stojan. 1987. *Odlikovanja Socijalističke federativne republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list.
- Sater, William F. 1973. *The Heroic Image in Chile: Arturo Prat, Secular Saint*. Berkley: Univ. of California Press.

- Sater, William F. 1988. "Heroic Myths for Heroic Times". *Mexican Studies* 4(1): 151–161.
- Schwartz, Barry. 1982. "The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory". *Social Forces* 61(2): 374–402.
- Turner, Bryan. 2008. *The Body and Society*. London: SAGE.
- Vajt, Hejden. 2011. *Metaistorija: Istorijska imaginacija u Evropi devetnaestog vijeka*. Podgorica: CID.

Ivana Lučić Todosić

Scientific Institute of Veterinary Serbia, Belgrade

*The Body as a Source of Meaning in the Culture of Remembrance:
The Reputational Entrepreneurship of the Characters
of Yugoslav National Heroes*

The aim of this paper is to explore the patterns and meanings to be found in the characters of Yugoslav national heroes who met a violent death in World War II. These are heroes who belong to the type of martyr heroes, and their sacrifice is highly rated in all patriotic mythologies. Created to denote the heroism of the chosen, they have sublimated the meaning and symbolism of one remembrance of the war. The death of these national heroes will be analyzed through their official biographies, which served to represent the characters of the National Heroes of Yugoslavia and keep the heroic symbol-names ever present in the collective group memory. Through their characters, a specific wartime experience and the martyr's death of the national hero who died for the freedom of the Yugoslav peoples, as seen by the victors in this war drama, were transmitted to the citizens of Yugoslavia. Various patterns of wartime heroism (warrior, martyr, leader heroism) were represented as national patriotism, and the fighters and martyrs of the war of national liberation were named. The characteristics of the reputational entrepreneurship of these heroes' characters are specifically explored, taking into account the characteristics of the discourse through which they were interpreted and presented. On the other hand, the limitations of this discourse provide an opportunity to deconstruct certain common traits of a certain hero type and discover the latent meanings conveyed by the characters of Yugoslav national heroes as actors of a historical-political myth.

Key words: national heroes, martyrdom, death, reputational entrepreneurship, heroic suicide, the body and society, symbols

*Le corps comme source de signification dans la culture de la mémoire:
Entrepreneuriat de réputation des figures
des héros populaires yougoslaves*

L'intention de ce travail est d'explorer les modèles et les significations contenus dans les figures des héros nationaux qui ont subi une mort violente dans la Deuxième Guerre mondiale. Ces héros appartiennent au type des héros martyrs et leur sacrifice est hautement valorisé dans toutes les mythologies patriotiques. Créés pour désigner l'héroïsme des élus, ils ont sublimé la signification et la symbolique d'une mémoire de la guerre. La mort des héros populaires sera analysée à travers des biographies officielles, qui ont servi pour la représentation des figures des héros populaires de Yougoslavie et le maintien des noms-symboles héroïques dans la mémoire collective du groupe. À travers leurs figures on transmettait aux habitants de la Yougoslavie une expérience spécifique de la guerre et le sacrifice martyr du héros populaire pour la liberté des peuples yougoslaves, tels qu'ils ont été vécus par les vainqueurs dans cette guerre dramatique. Les différents modèles d'héroïsme de guerre (guerrier, martyr, leader) sont présentés comme du patriotisme populaire et les guerriers et les martyrs de la guerre de libération nationale ont été nommés. Les caractéristiques de l'entrepreneuriat de réputation des figures de ces héros seront particulièrement étudiées compte tenu des caractéristiques du discours dans lequel ceux-là ont été interprétés et représentés. Les limitations de ce discours sont en revanche une occasion de déconstruire certains traits communs d'un type héroïque particulier et de découvrir les significations latentes que transmettent les personnages des héros populaires de Yougoslavie comme acteurs du mythe historico-politique.

Mots clés: héros populaire, martyr, mort, entrepreneuriat de réputation, suicide héroïque, le corps et la société, les symboles

Primljeno / Received: 9.07.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 15.09.2020.